

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

BABAZADƏ NƏRMİN ABBAS QIZI

**AZƏRBAYCANDA NEFT BİZNESİNİN İNKİŞAFI
PERSPEKTİVLƏRİ**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060408 Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Müəssisənin iqtisadiyyatı

**Elmi rəhbər:
bəri:**

Magistr proqramının rəh

i.e.n., dos. Ə.V.Hacıyev

i.e.n., dos. A.S.Mehtiyev

**Kafedra müdiri:
Ə.V.Hacıyev**

i.e.n., dos.

BAKI - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL 1. NEFT BİZNESİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1. Müasir biznesin mahiyyəti və iqtisadiyyatda rolu	8
1.2. Neft biznesinin formalaşması xüsusiyyətləri	23
FƏSİL 2. AZƏRBAYCANDA NEFT BİZNESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ ...	42
2.1. Neft biznesinin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili	42
2.2. Neft strategiyasının reallaşdırılması və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması	54
2.3. Neft sənayesində müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi	72
2.4. Neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi	81
2.5. Neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişafı	93
NƏTİCƏ	104
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	107

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son iki yüz ildə bəşər sivilizasiyasının əsas energetik güc mənbəyinə çevrilən neft-qaz resursları Azərbaycanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır. Böyük inkişaf yolu keçən neft sənayesi bu gün milli iqtisadiyyatın təməlində dayanaraq onun dinamik inkişafında başlıca rol oynayır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası özünün malik olduğu neft-qaz resurslarından milli mənafeələrə dolğun xidmət üçün real şərait yaratmış, yeni neft strategiyasının formalaşmasını şərtləndirmişdir. Artıq milli neft strategiyası bazar iqtisadiyyatının prinsiplial tələblərinə uyğun olaraq öz təsisatlandırmaqlarını genişləndirərək ölkədə biznesin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir.

Təcrübü reallıq belədir ki, bazar münasibətlərinin tərəqqisində biznesin və onun mühüm istiqaməti sayılan sahibkarlığın inkişafı, peşəkar biznesmen və kommersantların yetişməsi, bu əsasda müəyyən əxlaqi dəyərlərin və müvafiq etikanın formalaşması, müasir idarəetmə bacarığının, mükəmməl təhsilin əldə olunması iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi ilə mümkündür. Bu baxımdan ölkəmizdə biznes fəaliyyətinin inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlərin sayı və keyfiyyəti artmaqdadır. Yeni tənzimləyici institutların yaradılması, mütərəqqi qanunların qəbulu, ictimai təşkilatların fəaliyyəti, vergi rejiminin təkmilləşməsi milli iqtisadiyyatda biznesin inkişafı üçün ilkin möhtəşəm zəmin yaradır. Bununla belə ölkədə, xüsusən də milli neft sektorunda biznes işinin, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hələ də bir çox işlərin görülməsi problem xarakteri alaraq vacib məsələ kimi elm qarşısında durur. Bu baxımdan, Azərbaycanda neft biznesinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və inkişaf perspektivlərinin əsaslandırılması baxımından daha geniş elmi məzmun və mahiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Azərbaycanda neft biznesinin inkişafı üçün tarixən ənənəvi əlverişli təbii şərait mövcud olmuşdur. Elə o, səbəbdəndir ki, neftin sənaye erası start götürəndə bir çox azərbaycanlılar bu yeni biznes növünü mükəmməl əxz etmiş və müvafiq sahədə uğurlu nailiyyətlər əldə etmişlər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması zəminində yaranan yeni siyasi-iqtisadi sistem isə bütün biznes sferasında olduğu kimi, neft biznesinin inkişafında və onun nəzəri-metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsində müvafiq məhdudlaşmalar yaratmışdır. Lakin Azərbaycanın dövlət müsəttəqilliyinin bərpası və Xəzərdə əvvələr aşkarlanmış nəhəng karbohidrogen yataqlarının dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə müştərək işlənməyə verilməsi respublikada neft biznesinin inkişafı üçün yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Bu reallıq neft sənayesində ümumi iqtisadi problemlərin öyrənilməsinə, xüsusən də daha az tədqiq edilən neft biznesinin inkişafı ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılmasına yeni keyfiyyət dəyişiklikləri gətirmişdir.

Neft sənayesinin texniki, texnoloji və iqtisadi problemlərinə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış və sanballı elmi əsərlər nəşr olunmuşdur. Belə ki, xarici ölkələrin alimlərindən A.A.Konoplyanik, A.İ.Perçik, A.L.Arbatov, R.Duncan, D.Yerqin, K.Xübbert, K.Kempell, İ.M.Broyde, V.N.Şelkaçov, E.S.Kudinov, L.K.Linnik və başqaları neft sənayesində sahibkarlığın inkişafının bəzi problemlərini tədqiq etmişlər.

Azərbaycanda neft biznesinin təşəkkülü və inkişafının ayrı-ayrı problemləri neftçi alimlər Ə.Ə.Əlizadə, Ə.C.Əmirov, Ə.N.Əlixanov, S.A.Vəzirov, S.A.Orucov, Ə.İ.Tağıyev, A.X.Mirzəcənzadə, Ə.B.Süleymanov, X.B.Yusifzadə, C.M.Mahmudov və E.K.Şahbazov, iqtisadçı alimlər Z.Ə.Səmədzadə, N.A.Əliyev, A.A.Nadirov, A.A.Ağayeva, A.B.Abbasov, T.Ə.Hüseynov, M.Ə.Axundov, Ş.A.Səmədzadə, T.N.Əliyev, B.S.Xıdırov, M.A.Ataqişiyev, R.M.Əliyev, E.M.Hacızadə və başqalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, respublikada neft biznesinin formalaşması və inkişafı məsələlərinə həsr olunmuş müstəqil elmi tədqiqat işi yerinə yetirilməmiş, bu problemin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks tədqiq edilməmişdir. Məhz bu istiqamətdə elmi tədqiqatların aparılması zərurəti dissertasiya mövzusunun seçilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi qloballaşan iqtisadiyyat şəraitində neft biznesinin formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji əsaslarını öyrənmək, Azərbaycanda neft biznesinin inkişafının müasir vəziyyətini kompleks təhlil etməklə onun perspektiv inkişafına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- müasir biznesin mahiyyəti və onun iqtisadiyyatda yeri və rolunun qiymətləndirilməsi;
- neft biznesinin formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji aspektlərinin öyrənilməsi;
- yeni neft strategiyasının reallaşdırılması və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli təkliflərin hazırlanması;
- neft sənayesində müştərək müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi;
- neft biznesinin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- neft biznesinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan Respublikasının neft sektorunu bilavasitə əhatə edən əsas istehsal və xidmət sahələri, ARDNŞ və onun müvafiq servis təyinatlı təsərrüfat subyektləri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq neft biznesinin təşəkkülü, çevik inkişafı və onun mütərəqqi biznes komponentləri ilə zənginləşdirilməsi proseslərində yaranan yeni iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisad elmi klassiklərinin əsərləri, xarici və ölkə iqtisadçı alimlərinin elmi tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Milli neft strategiyası, Azərbaycan Respublikasının

Yanacaq-Enerji Kompleksinin İnkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı təşkil edir.

Tədqiqat prosesini analiz, sintez, induksiya, deduksiya, müqayisəli və sistemli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasının Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Energetika Nazirliklərinin materialları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin və Dövlət Neft Fondunun hesabatları, habelə nüfuzlu beynəlxalq təsisatların dövrü nəşrlərinin və müvafiq veb saytlarının informasiyaları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– müasir neft biznesinin mahiyyəti, formalaşması xüsusiyyətləri, iqtisadiyyatdakı rolu və dinamik inkişaf amillərinin elmi-nəzəri əsasları yeni təcrübə nailiyyətlər və metodik işləmələrlə zənginləşdirilmiş, qloballaşma şəraitində fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əsaslandırılmışdır;

– neft biznesi ilə bağlı nəzəriyyənin empirik əsasları, məqsəd və funksiyaları təsərrüfatlaşan subyekt səviyyəsində yeni metodoloji təsnifatda və sxematik quruluşda təklif olunmuşdur;

– neft-qaz resurslarının qlobal inkişaf dinamikasının təhlili əsasında neftin qiymətləndirilməsini şərtləndirən təsnifat parametrləri ümumiləşdirilmişdir;

– dərinləşən inteqrasiya və qloballaşma şəraitində neft biznesinin səmərəli təşkilinin mütərəqqi fəaliyyət mexanizmləri əsaslandırılmışdır;

– neft strategiyasının reallaşdırılması fonunda kiçik və orta biznesin perspektiv inkişafı istiqamətləri əsaslandırılmışdır;

– neft sənayesində müştərək müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir;

– neft biznesinin diversifikasiyası istiqamətində hasilat sahəsində konsessiya üsullu kontrakt formasına keçidin üstünlüyü, onun multipkativ effektivliyi əsaslandırılmışdır;

– respublikanın neft sənayesində işgüzar fəallıq strategiyasının seçilməsi imkanları araşdırılmış, neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

– neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişaf istiqamətləri göstərilmiş, innovasiya aktivliyinin ölçülməsi üzrə müvafiq alqoritmik hesablama mexanizmləri təklif olunmuşdur;

– ARDNŞ-nin vahid və ya bir neçə Şaquli İnteqrasiya olunan təşkilata bölünməsi zərurətliyində innovasiya biznesinin korporativ, işgüzar, funksional və əməliyyat strategiyasına əsaslanan yeni optimal strateji xətti müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələr neft sənayesində biznes fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, onun mobilliyinin və rasionallığının artırılmasına kömək edə bilər. İşdə təklif olunan elmi əsaslandırma, metodoloji təyinatlar və mütərəqqi biznes texnologiyaları yeni neft yataqlarının işlənməsinin menecmentində, neftin emalı, təchizatı və marketinqi prosesində optimal fəaliyyət mexanizmi kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi 126 səhifə həcmində olmaqla giriş, 2 fəsil, nəticə və təkliflər, 92 sayda elmi-informatik mənbəyə əsaslanan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 6 cədvəl, 1 diaqram və 5 sxem verilmişdir.

FƏSİL 1. NEFT BİZNESİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Müasir biznesin mahiyyəti və iqtisadiyyatda rolu

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanaqlı inkişafında, daxili bazarın yerli xammala əsaslanan sənaye məhsulları ilə zənginləşməsində, sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasında, əhalinin həyat tərzinin yaxşılaşmasında və məşğulluq probleminin həllində biznes və onun mühüm istiqaməti sayılan sahibkarlıq fəaliyyəti müstəsna rol oynayır.

İngilis dilindən biznes (business) iş, məşğuliyyət və fəaliyyət kimi tərcümə olunur. Lakin burada «iş» iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyəti olaraq anlaşılır. Bununla belə bütün iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyətlərini biznes adlandırmaq da yanlışlıq olardı.

Əsas prinsiplial cəhətini mənfəət götürmə təşkil edən biznesin məqsəd və məramı onun xarakteri və inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlifdir. Burada fəaliyyətin davamlı inkişafı üçün zəruri vəsaitin yığılı, cəmiyyətə lazımı əmtəə və xidmətlərin təqdimatı, sahədə və bazarda qabaqcıl mövqelərə nail olmaq, istehlakçıların tələblərini optimal təmin etmək, öz işçilərinə fəallıq və səriştə yaratmaq imkanları vermək kimi ümumi prinsiplial istiqamətlər mövcuddur. Biznes işi məqsədli ifadəsini, həm də konkret fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən məsələlərdə, təyin olunmuş zaman çərçivəsində keyfiyyət və kəmiyyətlə bağlı tapşırıqlarda tapır. Liberal iqtisadi sferada biznes fəaliyyəti mülkiyyət azadlığı və bazar subyektinin gerçək müstəqilliyinə əsaslanır. Beynəlxalq təcrübə bəyan edir ki, biznesin sürətli inkişafı və genişləndirilməsinin əsasını iqtisadi, təşkilati, sosial səbəb və tələblərin təsiri qaynaqlandırır.

Biznes haqqında təəssüratları miqyas aspektindən, onu fəallaşdıran növlər çeşidindən, subyekt və infrastruktur elementlərindən, müvafiq olan mühit və məkan vəziyyətindən ayrılıqda canlandırmaq mümkün deyildir. Bütün bunlardan öncə isə bizneslə sahibkarlığın eynilik və fərqlilik cəhətlərini aramaq gərəklidir.

Belə araşdırma və təqdimatına ehtiyac isə mövcud tədqiqat işinin çətinlik tələb edilən məqamlarda müvafiq yaranışların hər birinin obyektivi və sərhədlərinin konkret təyinatlılıq aspektindən irəli gəlir.

«Biznes» və «sahibkarlıq» anlayışları iqtisadi müstəvidə əsasən eyni mənanı ifadələndirənlər də yetərli fərqliliklərə malikdirlər. Kommersiya fəaliyyəti kimi biznes sahibkarlığa nisbətə daha geniş mahiyyət daşıyır. Məxsusi struktura malik sahibkarlıqdan əhatəli olaraq biznesin subyekti qeyri-sahibkarlıq təşkilatları və təsisatları da ehtiva edir. Biznes fəaliyyəti əsasən qısamüddətli bir proses, birdəfəlik bir akt olub, hər hansı bir konkret işin görülməsi, sövdələşmənin reallaşması ilə əlaqədardır. Sahibkarlıq fəaliyyəti isə bazar iqtisadiyyatı ölkələrində daimi bir prosesdir və həmin cəmiyyətin mövcudluğuna və inkişafına əsas olan iqtisadi şərtlərdən biridir [60, s.78].

Biznes və sahibkarlıq nəzəri, praktiki və etimoloji kökləri bəşər sivilizasiyasının dərinliklərinə gedir çıxır. Əmtəə-pul, ticari münasibətlərinin erkən yaranışları əsaslı olaraq məhz biznes işi və sahibkarlıq fəaliyyəti zəminində qurulmuşdur. Böyük təkəmmül dövrü keçmiş bu oxşar proseslər iqtisadi fikir tarixinin yetkinləşən orta əsrlər zamanında özünün sistemli formalaşma mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

İlk dəfə iqtisadi ədəbiyyatlarda «sahibkar» anlayışına 1723-cü ildə Parisdə kommersiya lüğətində rast gəlinmişdir. Bu lüğətdə «sahibkar» istehsal və ya tikinti üçün öhdəlik götürmüş insan obrazı mahiyyətində göstərilmişdir. Elmi termin olaraq isə «sahibkar» sözü ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində ingilis iqtisadçısı, demoqraf və bankir Riçard Kantilonun (1680-1734) əsərlərində işlənmişdir. R.Kantilon hesab edirdi ki, bazarda tələb və təklif arasında fərqlilik ayrı-ayrı bazar subyektlərinə əmtəələrin ucuz alınması bəna satılması üçün imkanlar açır. Məhz bu subyektləri o, fransız dilindəki «vasitəçi» sözünü ifadələndirilən sahibkar adlandırmışdır. R.Kantilon diqqət yetirmişdi ki, belə insanlar tədavül və istehsal sferasında fəaliyyət göstərirlər və burada onların istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətçi olması mütləq deyildir [89].

Məşhur ingilis iqtisadçısı, klassik siyasi iqtisad məktəbinin yaradıcılarından biri Adam Smit (1723-1790) sahibkarı fəaliyyətində gəlir əldə etmək istəyən müəssisə mülkiyyətçisi kimi göstərirdi [90]. Bu iqtisad məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi fransız iqtisadçısı Jan Batist Sey (1767-1832) isə sahibkar funksionallığını istehsal şərtlərinin kombinasiyon uzlaşmasının təşkili ilə bağlayırdı [88]. İngilis iqtisadçısı Kembric məktəbinin banisi Alfred Marşal (1842-1924) və onun davamçıları sahibkarın təşkilatı funksiyalarına daha çox diqqət yetirərək hesab edirdilər ki, müvafiq niyyəti arzu edən hər bir kəs sahibkar ola bilər. Bunun üçün yalnız xüsusi sahibkarlıq bacarığına maliklik yetərlidir [49]. Sahibkarlığa neoklassik istiqamətin ən görkəmli nümayəndələrindən biri avstriya iqtisadçısı Yozef Aloiz Şumpeter (1883-1950) özünə məxsus bir şərh vermişdir. Onun fikrincə sahibkar kimi ayrıca insanla yanaşı, həm də müxtəlif şəxslər qrupu da çıxış edə bilər. Burada şərt deyildir ki, sahibkar mütləq istehsal şəraitinin mülkiyyətçisi olsun. J.Şumpetrinin fikrincə sahibkar biznes subyekti rolunun ifaçısına o zaman çevrilə bilər ki, işgüzar fəaliyyətə istehsal və tədaviyə əvvəllər tətbiq olunmayan üsul və mexanizmləri gətirsin [76]. İngilis iqtisadçısı Con Meynard Keyniz (1883-1946) həm də sahibkarlara neqativ münasibəti ilə fərqlənmişdir. Alimin fikrincə insanların «pozitiv fəallığı» riyazi hesablamadan deyil, daha çox özüyaranışlı optimizmdən asılıdır. Burada iqtisadi qərarlar intuitiv olaraq qəbul edilir. O, həmçinin fond bazarında maliyyə vasitəçiləri və investorların rolu diskreditiv münasibət bəsləyirdi [43]. Bu baxımdan qazanc əldə etməyin (*elə sahibkar fəaliyyətinin*) daha çox bəxtə, uğura istinad etməsi dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərində əksini tapmışdır. «Bu cinayət mənə çox eyləyir kar, hünərlə yox bəxtlə qazanılır var» [21].

Biznes və sahibkarlıqla bağlı tədqiqatlar «İndustrial cəmiyyət» nəzəriyyəsinin banisi, empirik nəzəriyyə lideri, amerikalı iqtisadçısı və sosioloqu, tam gerçək mənada biznes filosofu Piter Draker (1909) tədqiqatlarında müasirlik qazanmışdır. P.Draker biznes menecmentdə situasiyon yanaşmasının əsaslarını formalaşdırmış, düzgün idarəetmə qərarlarının verilməsində mövcud vəziyyətin təhlilinə

arxalanmasını tövsiyə etmişdir. Onun fikrincə müasir industrial cəmiyyətin inkişafı biznes və sahibkarlığın yüksəlişi ilə bağlıdır [80].

Biznes və sahibkarlıq fəaliyyəti hər bir ölkədə onun konsitusiyon quruluşuna müvafiq normativ-hüquqi aktlar əsasında nizamlanır. Azərbaycan Respublikasında biznes işi və sahibkarlıq fəaliyyəti müəssisələr, antiinhisar fəaliyyəti, investisiyalar, sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qanunlar və «Vergi məcəlləsi» ilə tənzimlənir [6, 7].

Müasir nəzəri elmi şərhədə sahibkarlıq bütün biznesdə olduğu kimi mənfəət əldə etmək zəminində qurulan, şəxsi təşəbbüslərə və fərdi məsuliyyətə əsaslanan məqsədyönlü fəaliyyət kimi səciyyələndirilir. O, mütləq olaraq innovasiya zəmində sahibkar ideyası ilə bağlanılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlar öz fəaliyyətlərini dəqiq və səmərəli planlaşdırmadan, rəqabət «savaşı» üçün müvafiq informasiyalar akumulyasiya etmədən, marketoloji tədqiqatlar aparmadan stabil uğura nail ola bilməzlər.

İqtisadi aktivliyin xüsusi forması kimi sahibkarlıq iqtisadiyyatın həm dövlət və həm də özəl sektorunda reallaşır. Dövlət sahibkarlığının və biznesinin əsasını geniş mənada informasiya, intellektual əmək məhsulları, qiymətli kağızlar, pul resursları, istehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyəti təşkil edir. Dövlət sahibkarlığı dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən onların əmlakı əsasında təsis olunan müəssisələri əhatə edir. Belə müəssisələrin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar yalnız tabeçiliyində olan əmlakla öhdəlidirlər. Başqa sözlə burada nə dövlət onların öhdəliklərinə və nə də müəssisələr dövlətin öhdəliklərinə cavabdehlik daşıyırlar. Özəl sahibkarlıq isə iqtisadi fəallığın özəl əmlak əsasında qeydiyyatdan keçmiş fərdi əmək fəaliyyəti formasından ibarətdir. Yetərli fərq xüsusiyyətlərinə malik olsalar da dövlət və özəl sahibkarlıq bir sıra prinsip və əlamətlərinə görə ortaq oxşarlıqları bölüşürlər. Bununla belə hər iki situasiyada dövlət sahibkarlıqla qarşılıqlı əlaqədədir. O, konyektur düzümdən asılı olaraq sahibkarlıq prosesinə maneçilik göstərir, prosesdə müşahidəçi qismində çıxış edər və ya işə təkan verməklə müxtəlif cür təsirlərə qatıla bilər.

Məqsəd hədəfini istehlakçını «fəth» etmək, özünün istehlakçılar həlqəsini yaratmaq kimi funksionallıqlar əhatə edən sahibkarlığın ideya reallaşmasında muzdlu işçilər çıxış edir. Onlar sahibkarlıq prosesinin subyektlər qrupuna aid olaraq məqsədlər reallaşmasının səmərəliliyini və keyfiyyətini təmin edirlər. Məlumdur ki, hər bir iqtisadi subyekt öz maraqları çəvrəsindən çıxış edir. Sahibkar və muzdlu işçinin də kommersiya fəaliyyətində planları üst-üstə düşməlidir. Lakin burada fərqli anlar da istisna deyildir. Belə vəziyyətdə isə kompromis variantlar axtarışına təşəbbüs olunur. Ümumiyyətlə isə kollektiv əməkdaşlıq olmadan heç bir texnologiya faydalı və heç bir tapşırıq yerinə yetirilmiş sayıla bilməz. Sahibkar qarşıya qoyulan məqsədləri insanlar vasitəsi ilə reallaşdırır və buna görə də insanlar uğurun mərkəzi amilini təşkil edirlər.

Sahibkar çox geniş həlqədə «biznes» sözünün paronimi olan «biznesmen» anlayışında da tətbiqini tapır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində formal surətdə mülkiyyətçi olaraq biznesmen və ya sahibkar öz kapitalını artırmaqla yanaşı, eyni zamanda mənsub olduğu ölkənin də milli sərvətini yüksəldən fəaliyyətə qatışır. Azadlığın, riskin və imkanların məhz bu tərzdə təşəkkülü müasir bazar iqtisadiyyatında işgüzarlıq ruhunun qorunması ilə müşaiyət olunaraq insanların maddi rifahının yaxşılaşmasına ən geniş imkanlar açır [10, 75].

Beləliklə, aparılan təhlili müqayisələr göstərir ki, biznes və sahibkarlıq anlayışları oxşar və eynicinsli olduqları qədər fəaliyyət müstəvilərində mümkün yetərli fərqliliklərə də malikdirlər. Bununla belə tədqiqat mövzusunun predmetinə uyğun olaraq biznesin sturukuru ilə bağlı mühüm əlamət və məqamların açılış və şərhinin verilməsi vacib sayılır.

Miqyas amilinə görə biznesi kiçik, orta və böyük fəaliyyət qruplarına bölməklə fərqləndirirlər. Hər bir biznes qrupu məxsus olduğu maraqlar çəvrəsindən çıxış edərək uyğun iqtisadi davranış münasibətlərini şərtləndirən əsasda fəaliyyətini tənzimləyir. *Böyük biznes* dövlətin iqtisadi və texniki gücünü, möhtəşəmliyi və kompleksliliyi nümayiş etdirir. Adından göründüyü kimi, o həcmcə daha üstün mövqedə dayanır. Vurğulanmalıdır ki, ölçü kateqoriyalarına görə ayrılmaya məruz qalan biznesin sərhədləri nəzəri mülahizələrlə yanaşı, həm

də reallaşdırılan məkanın müvafiq qanunvericiliyi əsasında da təyinatı vardır. Buradakı fərq o, qədər kəskin olmasa da, statistik hesabatlanmalar prosesində normativ-huquqi bazaya istinad əsas götürülür.

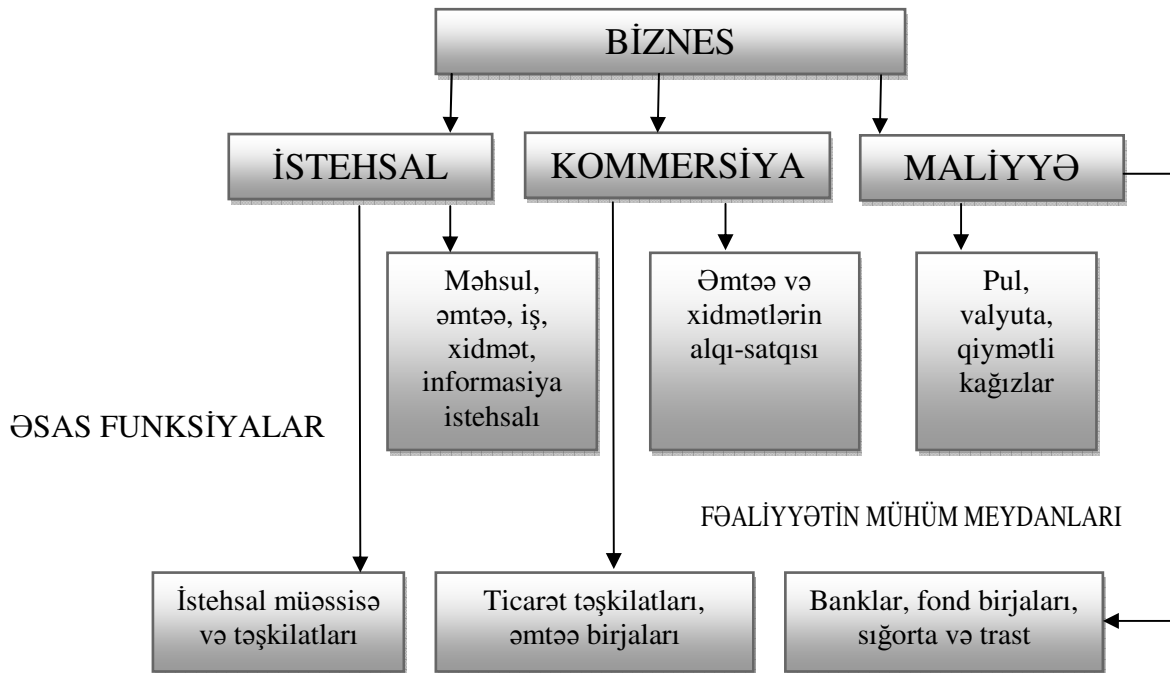
Orta biznes daxili iqtisadi konyukturadan asılı olaraq qrupu daxilində rəqabətə istinad edən oxşar prinsiplər əsasında təşəkkül tapır. Adından görüldüyü kimi bu biznes kateqoriyası müvafiq sferada orta aralıqlığı nişan verir. Belə aralıq isə çox zaman sadəcə olaraq qızıl orta kimi dəyərləndirilir. Lakin bazar iqtisadiyyatının bu günkü reallıqları fonunda qızıl ortalıq prinsipini heç də biznesin bu növünə qətiyyətlə şamil etmək olmaz. Çünki iqtisadi məkanda biznesin kiçik qolu daha maneəvər hesab olunur.

Əsasən daxili bazara köklənərək əmtəə və xidmətləri reallaşdıran *kiçik biznes* öz təsnifat həlqəsində istənilən inkişaf etmiş təsərrüfat sisteminin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Çevikliyi ilə fərqlənən kiçik biznes sahibkarlıq üçün daha əlverişli imkanlar açır. Əgər böyük biznes ümumtəsərrüfat səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edərsə, kiçik biznes təsərrüfata elastiklik və mobillik yaradaraq tezdəyişən struktura texniki perspektivlər verir. O, çox asanlıqla yeni şəraitə adaptasiya olunur, müasir texnologiyaları mənimsəyir və riskdən çəkinməyərək yeni istehsal sahələri yaradaraq innovasiya işlənmələrinin fəvqündə dayanır.

Şəxsi təşəbbüslərə əsaslanaraq gəlir məqsədi güdən iqtisadi fəaliyyət kimi biznes istehsal, kommersiya və maliyyə tipində növ müxtəlifliyinə görə müvafiq bölgüyə məruz qalır. Hər bir biznes tipinə uyğun olan başlıca funksiyalar, əlamətlər və fəaliyyət meyarları xasdır. Tipoloji müxtəlifliyə baxmayaraq biznes növləri bu və ya digər funksiyalar çevrəsində həmcinsləri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər.

Biznesin növlər və əlamətlər üzrə bölgüsünü daha aydın təsvir etmək üçün aşağıdakı sxemə diqqət yetirək:

BİZNESİN NÖVLƏRİNİN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

İstehsal biznesinin siyasi və iqtisadi sabillik şəraitində və real bazar iqtisadiyyatı sferasında xüsusi mövqeyi vardır. Məramını əmtəə, pul, ticarət mübadilə əməliyyatları təşkil edən kommersiya biznesi isə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm təminatçı rolunda çıxış edir. İstehsal biznesindən fərqli olaraq kommersiya biznesində mühüm əlamət olaraq nəyi almaq və harada yenidən satmaq əhəmiyyət daşıyır. Maliyyə biznesi isə kommersiya fəaliyyətinin xüsusi növü olaraq mənfəət əldə etmək üçün alqı-satqı obyektini kimi spesifik əmtəələr, pul, valyuta, qiymətli kağızlar ticarətini əhatə edir.

Biznesin fəaliyyətinin növ müxtəlifliyinin sahəvi məkanı daha genişdir. O, adi ticarət əməliyyatlardan başlamış ən yüksək riskli fəaliyyətləri, vençur biznesi və hətta hərbi biznesi də özündə əhatə edir. Bununla belə biznes fəaliyyətinin strukturu yuxarıda qeyd olunan üç əsas istiqamət üzərində qurulur.

Biznesin mənsub olduğu xüsusi subyektləri vardır və o, ictimai-iqtisadi sistemin tələbləri əsasında quruluş alaraq insan cəmiyyətinin bütün tarixi formalarında kateqoriya xarakterlidir. Biznes subyektini istənilən sövdələşmənin

aktiv tərəfidir. O, sövdələşməyə hazırlıq və reallaşma prosesində hüquq və məsuliyyətlərin məcmusunu təşkil edir.

«Biznes subyekti» termini hər bir ölkənin normativ-hüquqi sənədlərinə müvafiq olaraq müxtəlif cür şərh edilə bilər. Lakin bu şərhin hamı üçün mümkün ümumi olan cəhətləri vardır. Belə ki, biznes subyekti qismində fiziki və hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və sair bu kimi təsisatlar çıxış edə, işgüzar maraqları rəhbər tutaraq müvafiq ərazi qanunvericiliyi şəraitində istənilən kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Sahibkarlar, istehlakçılar, muddla işləyənlər və dövlət strukturları biznesin subyektlərini təşkil edir və aşağıdakı təsnifatla xarakterizə olunurlar.

Cədvəl 1.

BİZNES SUBYEKTLƏRİ VƏ ONLARIN ƏSAS XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ

BİZNESİN SUBYEKTLƏRİ	İŞGÜZAR MARAQLAR	BİZNESİN ƏSASLARI
Sahibkarlar	Gəlirlərin əldə edilməsi	İstehsal vasitələri üzərində şəxsi mülkiyyət
Fərdi və kollektiv istehlakçılar	İstehlak tələblərinin ödənilməsi	İstehlak şeyləri üzərində şəxsi mülkiyyət
Muddla işləyənlər	Şəxsi gəlirlər	İşçi qüvvəsi üzərində şəxsi mülkiyyət
Dövlət strukturları və bələdiyyələr	Ümumi dövlət proqramlarının və bələdiyyə layihələrinin reallaşması	İstehsal vasitələri üzərində dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti
Beynəlxalq və milli ictimai təşkilatlar	Nizamnamə tələblərindən irəli gələn öhdəliklər	Kollektiv və səhmdar mülkiyyət

Biznes fəaliyyətinin səmərəliliyi onun mühit kompozisiyasının dəyərləndirilməsindən keçir. Bu baxımdan biznes mühiti həm daxili və həm də xarici mühit əlamətləri üzrə təsnifləşdirilir.

Biznesin xarici mühit anlayışı ətraf mühitin amil və şərtlərində əhatə olunaraq, firmanın fəaliyyətinə təsir göstərir və ondan qarşılıqlı reaksiya tələb edir. Biznesin xarici mühiti aşağıdakı hissələrlə səciyyəvidir:

- *amillərin qarşılıqlı əlaqəsi* – bir faktorun dəyişkənliyi digərinə təsiri;
- *mürəkkəbliik* – biznesin reaksiya verəcəyi amillərin kəmiyyəti;
- *dinamiklik* – mühitin dəyişkənliyinin nisbi sürəti;
- *qeyri-müəyyənlik* – mühit haqqında nisbi kəmiyyətli informasiyalar və onların dəqiqliyinə inam.

Biznesin xarici mühitinin təsirini – birbaşa və dolayı olan iki qrup amillər müəyyən edir. Birbaşa təsir faktorlarına qanunlar, dövlət tənzimləyici təsisatlar, əmək ehtiyatları, təchizatçılar, istehlakçılar, rəqiblər dolayı təsir faktorlarına isə iqtisadi durum, elmi texniki tərəqqi, cəmiyyətdə sosial mədəni dəyişikliklər təbii coğrafi və demoqrafik göstəricilər aiddir.

Biznesin daxili mühitinə daxili planlaşdırma və idarəetmə prosesində istehsal və satış ilə bağlı şərait təsir edir. Bununla da biznesin daxili və xarici mühit fərqləri yaranır. Belə ki, təşkilati struktur məqsəd və məramlar, istehsal texnologiyası, insanlar və onların bacarığı, tələblər və ixtisas kimi amillər daxili biznesin mühitini təşkil edir. Bütün bu amillər qarşılıqlı rabitəlidir. Hər hansı bir faktor dəyişikliyi digərinə təsir edir. Bu baxımdan sahibkar hər bir faktorun dəyişkənliyini aydın anlamalı və öz fəaliyyətində bunu nəzərə almalıdır.

Biznesin daxili mühiti amilləri arasında mərkəzi mövqedə *firmanın məqsədləri* dayanır. Məqsədlər konkret olaraq, son vəziyyət və ya arzu edilən nəticə kimi kollektivin söylərini ifadə edir. Planlaşdırma zamanı rəhbərlik məqsədləri müəyyən edərək onu kollektivə çatdırır. Bu proses güclü koordinasiya mexanizmi kimi bütün heyətin hərəkətlərini nizamlayır. Ümumi məqsəddən çıxış edərək, hər bir bölmə üçün də əlahiddə məqsədlər təyin edilir.

Biznesin daxili mühit amilləri geniş çeşiddədir. Lakin burada istehsal texnologiyasının xüsusi yeri vardır. Mühüm daxili dəyişikliklərdən olan texnologiyanın ixtisaslı bacarıq, avadanlıq, alətlər, müvafiq texniki biliklər, informasiyaların vəhdəti təşkil edir [71].

Biznesin daxili mühitinin əhəmiyyətli elementlərdən birini də firmanın strukturu təşkil edir. Burada funksional sahələrin və idarəetmə səviyyəsinin məntiqi qarşılıqlı münasibəti əsas götürülür. Dəyişən təşkilat daim təbəllüdatlara

adaptasiya olunan nizami struktur yaradır. Bu isə o deməkdir ki, struktur təşkilatın strategiyasının ardınca gedir.

Strukturun quruluşu əmək bölgüsünə əsaslanır. Bütün işin tərkib hissələrə bölünməsi əməyin üfüqi bölgüsünü ehtiva edir. Əməyin üfüqi bölgüsünün dərəcəsi hər bir firmada müxtəlif olur. O istehsalın mürəkkəbliyi və miqyasından asılıdır. Təşkilatın iriliyi onun əmək bölgüsünün dərəcəsini şərtləndirir.

Biznesin daxili mühit amili kimi istehsal texnologiyasının mahiyyəti araşdırılarkən bir daha qeyd olunmalıdır ki, bu proses yekcins deyildir. Burada qarşılıqlı rəhbərlikdə üzvi sürətdə bağlı olan müxtəlif təyinatlı mərhələlər mövcuddur. Lakin əsas işi idarəetmə prosesi və onunla vəhdətdə olan planlaşdırma təşkil edir. Məhz səmərəli menecment sisteminin təşkili az məsrəflə və uğurlu biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Lakin bütün bunlar son səmərəli nəticəyə nail olmağa imkan vermir. Firma marketinq xidməti təşkil edir, bazarı öyrənir və müvafiq hesablamalar aparır. Məhsulun istehlak tələbinə uyğun olaraq reallaşması uğurlu biznesin təşkil edildiyini göstərir [60, 71].

İstənilən firmanın həyatı canlı orqanizmi xatırladır. Özünün mövcudluğu dövründə bu orqanizm yaranır, erkən, kamillik və qocalma dövrünü yaşayır. Köklü dəyişikliklər zamanı modernləşmə və yenidənquruna dövründə firmanın inkişafı üçün yeni mərhələ açılır. Göründüyü kimi, firmanın fəaliyyəti müəyyən tsikldən ibarətdir. Bu həyat daxili və xarici mühitin dəyişiklikləri ilə şərtlidir. Hadisələrin sürətli inkişafı dəyişkənlik tempi nə qədər güclü olursa, həyatı tsiklin və onun ayrı-ayrı mərhələlərinin davamiyyəti də o, qədər qısa olur. Aydındır ki, hər bir mərhələ özünün strategiya və taktikasını tələb edir. Hər bir təşkilat dövrü olaraq bazar tələblərinə uyğun öz istehsalını modernləşdirir. Əgər belə proses baş vermirsə, onda fəaliyyətin səmərəliliyi aşağı düşür, firma tənəzzülə uğrayır və iflasa düşür olur.

Biznes aşağıdakı tsikli mərhələlərdən keçir:

- işgüzar tsikli;
- məhsulun həyatı tsikli;
- biznes növünün həyatı tsikli;

– firmanın həyatı tsikli.

İşgüzar tsikl – biznesin bir sıra davamlı vəziyyətlərini əhatə edir. Buraya bazarın öyrənilməsi, məhsul istehsalı və satışı daxildir. Firmanın təşkilatı strukturunun formalaşması onun ştatının komplektləşdirilməsi özü bir sıra funksional mərhələləri əhatə edir. Tsiklin davamiyyəti onun mərhələlərinin dövriyyəsi ilə uzlaşır. Hər bir tsiklin gerçəkləşməsi müəyyən edilmiş mənfəətlə nəticələnir.

Məhsulun həyat tsikli – geniş yayılmış model kimi işgüzar aktivliyin sonrakı mərhələsini əhatə edir. Bu tsikl özü-özlüyündə aşağıdakı dörd mərhələdən ibarətdir:

- bazara tətbiq olunma mərhələsi;
- artım mərhələsi;
- yetkinlik mərhələsi;
- enmə mərhələsi.

Bütün bu mərhələlər qrafik illüstrasiyalarda şışuclu parabolik əyri təsəvvürü verir.

Biznes növünün həyat tsikli beş mərhələdən ibarətdir.

- başlanğıc mərhələsi;
- genişlənmə və artım mərhələsi;
- optimal fəaliyyət mərhələsi;
- işgüzar əməliyyatların azalma mərhələsi;
- biznes növünün dəyişməsi.

Biznes növünün dəyişilməsi, yeni fəaliyyət növünə keçid üçün hazırlıq mərhələni nəzərdə tutur. Burada diversifikasiya, fəaliyyətin ixtisaslaşması, biznesin coğrafiyasının dəyişməsi, onun transformasiya və modernləşdirilməsi variantları nəzərdən keçirilir.

Təşkilatın həyat tsikli də dörd mərhələni əhatə edir:

- yaranına;
- artım;
- yetkinlik;
- tənəzzül.

Təşkilatın fəaliyyəti həyat tsiklinin ayrı-ayrı mərhələlərində dəyişkənliyə uğrayır. Burada fiziki aşınma ilə yanaşı mənəvi aşınma da özünü göstərir. Əgər firma həyat tsiklinin ayrı-ayrı mərhələlərinin tələblərinə reaksiya vermirsə, bu zaman ressesiya prosesi başlayır və o, iflasa yaxınlaşır. Qeyd olunmalıdır ki, dünya biznesində iflas nadir hadisə deyildir. O, heç də sahibkar fəaliyyətinin dayandırılması və təşkilatın ləğvi ilə sonuclanmır. Sahibkarın müəssisəni qorumaq şansı və cəhdləri onu müşayiət edir. İflasın sərt alternativlərindən biri də biznesin yenidən təşkili ilə bağlıdır. Bu zaman böhranlı vəziyyətdən çıxış üçün müvafiq plan hazırlanıb gerçəkləşdirilir. Qeyd olunduğu kimi, iflas və ləğv olunma sahibkarlıq karyerasının sonu deyildir. Məlum məsələ olduğu kimi, «iş görməyən səhv də etmir». Belə situasiyalarda başlıca hərəkət vəziyyəti dərk etmək və çıxış üçün tədbirlər görməkdir.

Biznes fəaliyyətin tsikllər mərhələsinin nəzəri aspektlərinə diqqət yetirdik də görürük ki, bu proses prinsipcə mütləq xarakter daşıyır. Ona görə də biznes fəaliyyətində tsikllərin mövcudluğu qəbul olunmalı və onun strategiyasında artım və tənəzzül meylinin labüdlüyü diqqətdən yayınmamalıdır. Biznesmen hər bir mərhələdə özünün təmsil etdiyi firmasının missiyasını dəqiq dərk etməli, hər bir situasiyadan mümkün effektiv qərar çıxarmalıdır.

Biznes və ya işgüzar münasibətlər bütün biznesmenləri və onların fəaliyyətini ümumi məxrəcə gətirən vahid bir sistem yaradır. Biznes sistemi işgüzar münasibətlərin subyekti, biznes infrastrukturunu, idarəetmə sistemi (*menecment*), konturagentlərin öyrənilməsi (*marketing*), fəaliyyətin qiymətləndirilməsi (*pullar*) və inkişafın daxili şəxsi impulslarına malikliyi (*rəqabət*) əhatə edir.

İşgüzar münasibətləri ümumi məxrəcə gətirən təşkilati hüquqi formalar məcmu kimi biznes infrastrukturunu çıxış edir. Biznes infrastrukturunu kredit, gömrük sistemi, kommersiya bankları, fond, valyuta, əmtəə, xammal, əmək birjalarında vasitəçilik təşkilatlandırılması, qeyri-birja vasitəçiliyi, hərraclar, vergi sistemi, sığorta, reklam, auditor və konsaltinq kompaniyaları, informasiya agentlikləri, kütləvi informasiya vasitələri, ticarət palataları, fondlar və digər müvafiq təsisatlarla əhatə olunur. Biznes məkanında normal inkişaf üçün müvafiq

infrastrukturun olması zəruridir. Belə müasir infrastruktur işgüzar münasibətlərin ayrılmaz komponentlərini təşkil edir. Onun müvafiq elementlərinin varlığı insanlar arasında münasibətlərin sivil formaya düşməsinə qaynaqlandırır. Buna görə də biznes infrastrukturunu işgüzar münasibətləri ümumi məxrəcə gətirən təşkilati-hüquqi formaların məcmu kimi qiymətləndirmək olar. Müasir bazar iqtisadiyyatında belə formalar aşağıdakıları əhatə edir:

- kredit sistemi və kommersiya bankları;
- fond, valyuta, əmtəə və xammal birjalarında vasitəçilik təşkilatlandırılmasının yaradılması;
- qeyri-birja vasitəçiliyi, yarmarkalar, hərraclar və digər müvafiq təşkilati formalar;
- vergi sistemi, vergi müfəttişliyi və gömrük sistemi;
- əmək birjalrı, sığorta, konsaltinq, auditor kompaniyaları;
- informasiya texnologiyaları və işgüzar kommunikasiya vasitələri;
- reklam və informasiya agentlikləri, kütləvi informasiya vasitələri;
- ticarət palataları, digər işgüzar insanları birləşdirən təşkilatlar;
- muzzla işləyən həmkarlar təşkilatları;
- sərqi kommersiya kompleksləri;
- kadrların hazırlıq sistemləri;
- işgüzar aktivliyi stimullaşdırən ictimai və dövlət fondları.

Biznesdə daim artmaqda davam edən işgüzar reputasiyanın əldə edilməsi olduqca vacib məsələdir. İstehsalçının işgüzar reputasiya mexanizmini yaratması repyuting adlanır. Repyuting stil, imic, işgüzar reputasiya və qudvil (*reputasiyanın qiyməti*) kimi komponentləri əks etdirir. Məqsədi müştərini anlamaq, onun arzu və tələblərini öyrənmək məramları təşkil edən repyutingə, həm də «menecment-marketing-repyuting» formalı bazar mexanizminin zəncirini yaradan tərkib hissə kimi də təyin vermək olar.

İşgüzar reputasiyanın yaranmasında «Pablik rileyşnz»in (*Public realations*) də əhəmiyyəti böyükdür. «Pablik rileyşnz» təşkilatın iqtisadi müvəffəqliyinin təminat vasitəsi kimi çıxış edir. Sosial və psixoloji menecmetin məxsusi forması

olan «pablik rileyşnz» ingilis dilindən tərcümədə «ictimai əlaqələr», «ictimai münasibətlər», «kütlə üçün hekayət» kimi mənaları ifadələndirir. Çoxtərəfli və çoxölçülü olan «pablik rileyşnz»in məqsədlərini sadə kiçik formatda vermək mümkün deyildir. Lakonik şərhdə «pablik rileyşnz» ictimai rəy və ictimai münasibətlər, hökumət və beynəlxalq əlaqələr, maliyyə və istehlakçılarla münasibətlər, tədqiqat və statistika, kütləvi informasiya vasitələri kimi mühüm istiqamətləri ehtiva edir. «Pablik rileyşnz»in yaranışı və inkişafı cəmiyyət qanunları, ictimai ənənə və tələblərlə şərtlənmişdir. ABŞ-da geniş intişar tapan demokratik prinsiplər və vətəndaş cəmiyyətinin yetkinliyi «pablik rileyşnz»in yaranış zərurətini diqtə etmişdir.

Biznes işində vacib strateji xətt kimi tərəfdaşlıq əhəmiyyət daşıyır. Tərəfdaşlıq istehsal sferasında əmtəə mübadiləsində, ticarətdə, maliyyə münasibətlərində əksini tapır. Fövqəladə bir məsələ olaraq tərəfdaşlıq seçiminin köməyi ilə biznesdə uğur əldə edilir.

Biznes fəaliyyətinin mahiyyətini araşdırarkən onun hər bir mərhələdə amansız risk aşırımlarından keçdiyini yəqin edirsən. Əslində biznes işi riskləri qət etmə ilə uğura yetişir. Buna görə də biznes prosesində riskin idarəedilməsi, onunla davranış bacarığı vacib sayılır.

Bazar iqtisadiyyatının müxtəlif inkişaf səviyyəsində dövlət biznes fəaliyyətinin inkişafına fiskal, maliyyə-kredit siyasəti ilə üç istiqamətdə yardımçı olur:

1. Rəqabəti dəstəkləməklə səmərəliliyin artırılması;
2. Vergi sistemi və bölgü prinsipi ilə ədalətin təminatı;
3. İnflyasiyanı sabitləşdirmək, işsizliyi mülayimləşdirməklə makroekonomik sabitlik və iqtisadi artımın təminatı.

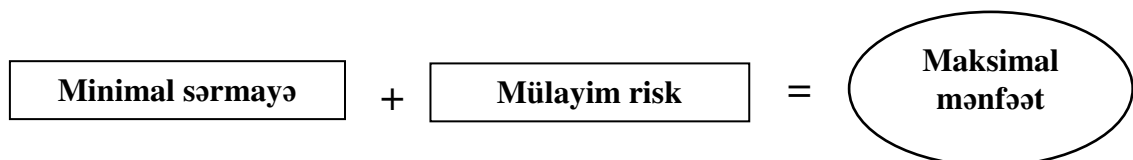
Tarixi təcrübə göstərir ki, biznes fəaliyyətinin bazarın son dərəcə azadlığı olduğu şəraitdə belə dövlət dəstəyinə ehtiyacıdır. Bu ehtiyaclar təkcə normativ-huquqi sferanı əhatə etmir. Dövlətin dəstəyi dünya bazarında çıxışda da özünü göstərir. Ən nəhəng biznes layihələri dövlət dəstəyi olmadan gerşəkləşməsi çətinidir. Dövlətin maraqları olmadığı yerdə biznes fəaliyyəti heç bir səmərə verməz.

Dövlət sahibkarlığının və biznesinin əsasını geniş mənada informasiya, intellektual əmək məhsulları, qiymətli kağızlar, pul resursları, istehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyəti təşkil edir. İqtisadiyyatda hər hansı yeniləşmə psixoloji faktoru nəzərə almadan mümkün deyildir. İnstitusional təbəddülatlar tək-cə təbii inkişaf axını ilə deyil, həm də əhəmiyyətli dərəcədə subyektiv faktorun təsir çevrəsindən keçir. Buna görə də iqtisadi problemlərin həlli müxtəlif institusional strukturların təyin və tənzimləyici mexanizmləri vasitəsilə reallaşır. Bu baxımdan ölkələrin industrial inkişafı iki cəhət xüsusunda – istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət və iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi koordinasiyası üzrə müəyyənləşir [61, 78].

Peşəkar sahibkar təxəyyülünün psixoloji ovqatı aşağıdakı formulaya əsaslanan sistemdə köklənmişdir.

Sxem 2.

SAHİBKARLIQ STRATEGİYASININ PRİNSİPİALLIQ VEKTÖRÜ

Buna görə də dövlət orqanları biznesin bu təbiətindən doğan məqsədlərə nəzərən onlara əlverişli işgüzar fəaliyyəti təmin etmədə əsaslı işlər görməlidirlər. Müəyyən yeni bazar infrastrukturunu yaratmaqda, böyük kapitalla cığır açmaqda biznesmen, sahibkar əməyi mütləq qiymətləndirilməlidir.

Kapital dünyasında əsas hərəkətverici qüvvəni şəxsi maraqlar təşkil edir. «Ekonomiks» müəlliflərinin qeyd etdiyi kimi, «şəxsi maraqlar motivi iqtisadiyyatın fəaliyyətinə istiqamət və qayda gətirir, hansı ki, bu maraqlarsız o, fəvqəlxəotik ola bilər» [44, 65-66]. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəxsi maraqların daha çox hakim kəsildiyi məkanda inkişaf tapır. Bu sistemdə hərəkət

şübəsiz ki, iki qollu olmalıdır. Dövlət və bazar qollarının birgə optimal fəaliyyəti müvəffəq iqtisadi dirçəlişi, sosial rifahı təmin etməyə qadirdir.

Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən geniş miqyaslı radikal iqtisadi islahatlar nəticəsində mülkiyyətin və təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarının yaradılması biznesin və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına səbəb olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildən başlayaraq ölkədə iqtisadi geriləmənin qarşısı birdəfəlik alınmış və sonrakı dövrdə iqtisadiyyatda nəzərəçar-pacaq irəliləyişlər baş vermiş, yəni makroiqtisadi göstərici olan ümumi daxili məhsul hər il orta hesabla 10 faiz artmışdır.

1.2. Neft biznesinin formalaşması xüsusiyyətləri

Biznesin növ çalarları ilə yanaşı onun sahəvi bölgü müxtəlifliyi də fərqləndirilir. Bu fərqlilik çeşidində neft və qaz resursları ilə bağlı biznes oriyentasiyasının da xüsusi yeri vardır. Neft biznesi də digər kommersiya fəaliyyəti növləri kimi spesifik mahiyyətə, maddi keyfiyyətə və müvafiq inkişaf tarixinə malikdir.

Strateji energetik məhsul və sintetik material keyfiyyəti almamışdan əvvəl neft daha çox ayrı-ayrı insanların kommersiya maraqlarını ifadə etmişdir. Neftin biznes predmetinə çevrilməsi də səbəbsiz deyildir. Bu səbəblərin izahı isə onun keyfiyyət çalarlarının bir daha şərhinin verilməsini əsaslandırır.

Dilimizdəki «neft» sözü türk mənşəli isim kimi dünyanın bir çox məmləkətlərində elə bu adlanışda da işlədilir. Qlobal məkanda neft sözünü latın mənşəli «petroleum» və ingilis «oil» sinonimləri əvəz edir.

Neft karbohidrogen tərkibli maddə olaraq təbii aqreqat halı maye strukturudur. O, əsasən qonur-qara və sarı-yaşıl çalarlı olaraq müxtəlif konsistenli, uşucu və qaz quruluşlu maddələri özündə cəm edir. Qədim zamanlarda onu dağ yağı və ya dağ qətranı da adlandırırdılar. Qəbul olunmuş nəzəriyyəyə görə neftin maqmatik proseslər nəticəsində yüksək temperatur və təzyiğin təsiri ilə çökmə süxurlarında səpələnən üzvi maddələrin qalıqlarından əmələ gəlməsi ehtimal olunur [25,30].

Neftin çox min illər öncə insana bəlli aşkarlığına baxmayaraq onun xüsusi və geniş miqyaslı axtarışı sənaye epoxasına qədər maraqlı obyektinə çevrilməmişdi. İstifadəsi bir qədər gərəklı sayılan bu yanacaq növünü əvvəllər açıq su hövzələrinin səthindən toplamaqla, hopduğı əhəngdaşı, qumdaşını emal etməklə, yaxud da dayaz quyulardan karxana üsulu ilə çıxarmaqla əldə etmişlər. Min illər öncə istifadə edilməsinə baxmayaraq, indiki kimi dünyanın əksər ölkələrində onun aşkarlığı hamıya bəlli olmamışdır. Bizim eradan əvvəl neftə mağara və açıq şuxurlarda, palçıq vulkanı ərazilərdə rast gəlinmişdir. Bu ərazilər sırasına əsasən indiki İran, Misir, Hind, Çin, Malay arxipelağı və digər bölgələr aid edilir. Bütün bu ölkələr içərsində Azərbaycan ərazisi neftin tapılması və istifadəsi baxımından qədimliyi ilə üstün fərqlənmişdir. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində neftin IV minillik səlnamə tarixi vardır. Belə tarixə maliklik neftlə bağı kommersiya fəaliyyətinin də ilk əlamətləri Azərbaycanın daxil olduğu məkanda təşəkkül tapdığına əsaslar verir [8, 28].

Təbii təkamül ahəngi tərəqqi edən neftdən istifadə genişliyi daha çox orta əsrlərə təsadüf edir. Artıq XVI-XVII əsrlərdə neftin qazıntısı və emalı üzrə Azərbaycanda neftçi peşəsi formalaşmağa başlayır və onun ticarəti genişlənərək Avropa və Hindistan arası kontinental zolaq keçir. Neftin məişətdə, təbabətdə, şəhər təsərrüfatında istifadəsi digər ölkələrə də yayılır. Lakin hadisələrin bu müstəvidə daha dinamik inkişafı XIX yüzilliyə təsadüf edir. 1826-cı ildə ABŞ-da duz axtarışı üçün qazılan quyunun neft verməsi onun sənaye baxımından dəyərləndirməsində mühüm amilə çevrilir. Neftin energetik və sintetik mahiyyəti daha geniş açıqlandıqca onun böyük axtarışı da dərin maraqlarda təcəssüm olunur. Belə yaranış isə neftin daha da kommersiyyalaşmasını qaynaqlandırır. Azərbaycan ərazisində neftin geniş biznes predmetinə çevrilməsi prosesi onun sənaye baxımından dəyərləndirilməsindən də əvvəlki dövrə təsadüf edir. Belə ki, XVIII əsrdə neftin çıxarılması üzrə Azərbaycanda artıq mədənlər silsiləsi təşəkkül tapmışdı. Belə vəziyyət isə artan ehtiyacdən, iqtisadi dildə dedikdə isə tələbin təklifi üstələməsi vəziyyətindən irəli gəlmişdi. Artıq XIX əsrin ilk illərində genişlənən neft ticarəti onun istehsalı obyektlərində yeni iqtisadi münasibətlərin

formalaşmasını şərtləndirmişdi. Bu reallıqlardan irəli gələrək 1808-ci ildə Bakı və Şirvan neft mədənləri iltizama verilmişdir. Lakin belə münasibət neft biznesinin inkişafına ciddi müsbət təsir göstərməmişdir. Buna baxmayaraq, yüksələn tələblər neft biznesini və həm də onun strukturuna müvafiq texnoloji korrektələr etmişdir.

Sonrakı məqamlarda tətbiq edilən iltizam sistemi özü artan neft tələbatını ödəməkdə başlıca maneəyə çevrildi. Həmin illərdə Rusiya himayəsinə keçmiş neft mədənlərində yaranmış iqtisadi münasibətlər imperiya xəzinəsinə kapital axını üçün səmərəli sayılmamışdır. Səbəblər isə onunla bağlıdır ki, qısamüddətli kirayəçilik qazma və hasilat işində sərmayə qoyuluşuna, texniki təkmilləşməyə əngəllər törədir və neft ticarəti bazarındakı tələbləri dolğun ödəyə bilmirdi. Vəziyyətdən çıxış isə iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsinə və yeniləşməsinə dikte edirdi. Buna görə də uzun sürən araşdırmalar 1872-ci ildə icarə sisteminin ləğvi haqqında qərar ilə yekunlaşdı. Neftli ərazilər tamamilə özəl əllərə verildi. Belə hal həm neft hasilatının texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasını və həm də onun beynəlmilləşən strateji kommertiya məhsuluna çevrilməsini təmin etdi [9, 11, 29].

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye-kommertiya təyinatlı yeni iqtisadi münasibətlərin yaranışına qədər neft bəşər sivilizasiyasına başlıca olaraq işıq, istilik enerjisi mənbəyi, əzcaçılıq məhsulu və tikinti materialı kimi xidmət etmişdir. XIX əsrin sənaye inqilabları zamanında isə o, daş kömürün hegemonluğuna son qoymuş, müasir iqtisadi həyatın, industrial inkişafın mühüm enerji daşıyıcısına çevrilmişdir. Bütün bu sıçrayışlar neftin yeni mahiyyət və texniki keyfiyyətinin genişlənən təzahürü ilə bağlıdır.

Rusiya imperiyası ərazisində neft biznesində mövcud iltizam sisteminin ləğvi milli neft tarixində yeni epoxial bir mərhələnin başlanğıcına rəvac vermişdir. Bu zamandan etibarən ölkədə daha dəqiq və rəsmi neft statistikasına start götürmüş, neft biznesinin kəşfiyyat-axtarış, işləmə və hasilat sferasında ilk spesifik şirkətlər təşəkkül tapmış və ilk neft sənayeçisi sahibkarları təbəqəsi formalaşmışdır. İltizam sisteminin ləğvinin ilk illərində neft hasilatı əksərən milli sahibkarların əlində cəmləşmişdi. Sonradan buraya xarici sərmayəçilərin də gəlişi genişlənmiş və biznes prosesinin çoxtərəfliyi təmin olunmuşdur. Bu illər ərzində neft biznesində daha

çox səhmdar əməkdaşlıq formasında işbirliyi qurmağa üstünlük verilirdi. İltizam sisteminin ləğvinin sonunda – 1873-cü ildə Abşeronda artıq 12 müxtəlif neft şirkət hasilatı təmin edirdi. Əsrin sonlarında bu şirkətlərin sayı 61-ə çatmışdı [5, 26].

Neft sənayesi və onunla bağlı biznes işlərinin formalaşmasını yalnız Azərbaycanla bağlamaq düzgün olmazdı. Elə bu illərdə paralel olaraq ABŞ-da fontan vuran quyular neft erasının tam sürətlə irəliləyişindən xəbər verirdi. Daxiliyanma mühərrikləri, neftin krəkinqində nailiyyətlər, neft məhsullarının çeşidinin genişləndirilməsi, enerjitutumlu industrial komplekslərin yaranması neft-qaz sənayesinin tam döviyyədə inkişafını səciyyələndirirdi. Qətiyyətlə demək olar ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyanın müxtəlif guşələrində – Peruda, Rumıniyada, Azov dənizi sahillərində, Taman yarımadasında, Kuban çayı vadisində, Qroznıda və digər ərazilərdə neft sənayesi təşəkkül tapmışdı. Lakin bununla belə dünyanın iki qütbündə – ABŞ-da Pensilvaniyada və Azərbaycanda Abşeronda hasilat davamlı fontan vurmaqla müşayiət olunurdu. Neftdən alınan kerosin təşəkkül tapan neft biznesinin əsas predmeti, dünya bazarının başlıca energetik əmtəəsini təşkil edərək qızğın rəqabət mühiti yaratmışdı. Bu zaman Azərbaycan neft sənayesinə ingilis, fransız, alman kapitalının güclü axını Avropa bazarında ABŞ kerosininin sıxışdırılmasını stimullaşdırırdı. Belə vəziyyətdə Rusiya Azərbaycandakı təsisatlarını gücləndirir, neftdən daha çox iqtisadi-siyasi faydalanmaqla yanaşı, hasilatda texnoloji irəliləyişlərə nail olmağa da səylər göstərirdi.

ABŞ-da ilk neft biznesi torpaqların hərraclara çıxarılması ilə formalaşmışdı. «Cash tenders» adlanan bu forma XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq ötən əsrin 80-ci illərinə qədər mütərəqqiliyini qoruyub saxlamışdı. Amerikan neft biznesinin bu tipində tenderdə qalib tərəf neft-qaz hasilatını reallaşdırmaqda hüquq qazanırdı.

Neftin axtarışı, kəşfiyyatı, hasilatı, istismarı, emalı, nəqli və habelə müvafiq sahədə xidmət şəbəkəsinin genişləndirilməsi, yeni mütərəqqi üsulların, texnologiyaların tətbiqi prosesləri artıq Azərbaycanda da neft biznesinin tam sürətlə formalaşdığını diqqətə gətirirdi. Bakıda müvafiq sənaye kompleksləri ilə yanaşı neft biznesinin də yeni sahələri yaranır və müvafiq neft infrastrukturu

təşəkkül tapırdı. İlk çağlarda neftin nəqlində əsas rolu dəniz nəqliyyatı oynayırdısa, at arabaları ilə daşınan kerosinin həcmi də yetərli hesab edilirdi. Genişlənən neft ticarəti neftin nəqli sahəsində də yeni işlərin görülməsinə təkan verdi. Daşınmanın səmərəliliyinin artırılmasında 1883-cü ildə inşa edilən Zaqafqaziya dəniz yolu, 1888-ci ildə Sabunçu və Suraxanı mədənlərini birləşdirən dəmir yolu xətlərinin neft biznesinin inkişafını xeyli sürətləndirdi. Texniki nailiyyətlər isə öz növbəsində Bakı neftinin dünya bazarına daha ucuz çıxışını təmin etməyə imkanlar açdı. 1907-ci ildə kerosinin ötürülməsini nəzərdə tutan Bakı-Batumi neft kəməri işə düşdü ki, bu da global neft biznesinin inteqrasiyasında mühüm hadisəyə çevrildi. 1859-cu ildə Bakı portunun inşası dəniz nəqliyyatında, xüsusən neftdaşınmada yeni perspektivlər açdı. Xəzərdə təşəkkül tapan dəniz donanması o zamanlar Rusiya dəniz daşımalarının 35-40 faizini əhatə edirdi. Sonrakı illərdə neftin tankerlərlə daşınmasında onun payı daha da yüksəldi.

XX yüzillik sözün əsil mənasında neft əsri kimi yaddaşlarda qaldı. Artıq bu əsrdə neft sənayesinin mərkəzi Fars körfəzinə keçdi. Dünyanın yüzə yaxın ölkəsində neft hasilatı təşəkkül tapdı və onun müvafiq biznes qaydaları təkamül edərək standartlaşdı. Neft iqtisadi və energetik məhsul olmaqla yanaşı, həm də güclü siyasi alətə çevrildi. Dünya bir neçə müdhiş global neft böhranı yaşadı [73].

Neftin mühüm energetik və sintetik əmətə məhsulu kimi keyfiyyət dəyərləndirməsini təhlil edərkən onun «əqrabası» olan təbii qaz da yaddan çıxarılmamalıdır. Belə ki, istənilən neft hasilatı təbii qazın ayrılması prosesi ilə müşayiət olunur. Buna görə də əksər neftlə bağlı fəaliyyət və tədqiqatlar çox zaman təbii qazla vəhdətdə dövr edir. Daha dəqiq isə təbii qaz neftlə birlikdə çıxır və bu nisbət «qaz faktoru» ilə müəyyən olunur. Buna görə də neft hasilatı sənayesi və biznesi də ümumilikdə neft-qaz hasilatı, sənayesi və biznesi adlandırılır.

Təbii qazın yaranması prosesi və şərtləri olduqca müxtəlif və çoxcəhətlidir. Aparılmış tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, bu maddələrin biokimyəvi və termokatalik çevrilişi ilə bağlıdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, hələ milyon illər bundan əvvəl yerin tərkindən təbii olaraq qazın özbaşına çıxması hadisəsi baş vermişdir. Məntiqi hesablamalara görə bəşər cəmiyyətinin tarixi ərzində havaya

sovrulan və hasil edilən qazın həcmi neftin bütün mövcud hasilatından çox olmuşdur.

Təbii qazın texniki-iqtisadi keyfiyyət genişliyi aşkarlandıqca onun istehlak proporsiyası da dəyişkənliklərə uğramışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, qaz yanacaq kimi məişətdə və sənayedə son dərəcə əvəzsiz istehlak xammalıdır. Energetik gücünü, fiziki və kimyəvi dəyəri, istənilən ünvana yetişmək imkanı ilə yanaşı o, həm də keyfiyyətli sintetik xammaldır. Ondən maye spirt, üzvi həlledici, plastik kütlə, süni kauçuk, lif, gübrə və hətta partlayıcı maddə belə alınır. Neftlə təbii qaz arasında aralıq mövqedə dayanan kondensat da dəyərli xammal sayılır. Müxtəlif yataqlarda 1 ton kondensat 300 kubmetr təbii qazı özündə birləşdirir [38, 51].

Strateji xammal olan karbohidrogen resurslarının istənilən ölkənin iqtisadi həyatında rolu çoxşaxəlidir. Neft və qaz qiymətli istehsal komponenti olmaqla, həm də dəyərli maliyyə və iqtisadi təyinatlı resursdur. Bu resurslara istinadən bəşər cəmiyyəti enerji, nəqliyyat, texniki-texnoloji proseslərin reallaşması ilə özünün istehlak tələblərini təmin edir. İqtisadiyyatın ən strateji önəm daşıyan sektorlarından biri kimi, neft-qaz kompleksi iqtisadi şəraiti, hərbi-sənaye gücünü təyin edən qüdrətə malikdir.

Neft dünyada ən nəhəng və geniş yayılmış biznes növüdür. O, məhdud resurslar silsiləsinə daxil olsa da, özü bir tükənməz kapital kimi çıxış edərək bütün biznes növlərinin fəvqündə dayanır, iqtisadiyyatın investisiya sferasının ən qaynar obyektlərindən hesab edilir. Müasir zamanda investisiya cəlbəediciliyi və biznes fəaliyyətində neftə bütün göstəricilər çəvrəsində rəqib kəsilən alternativ iqtisadi zona təsəvvür etmək çətindir. Neft üzrə tanınmış ABŞ eksperti, məşhur «Hasilat» kitabının müəllifi Daniyel Yerqinin fikrincə «Heç bir biznes növündə belə işıqlı və dəqiq risk düşüncəsi və mükafatlılığı, o cümlədən müvəffəqiyyətə və taleyə güclü təsir edən məzmun yoxdur. XXI əsrə nəzər yetirdikdə burada mikroprosessorlarla yanaşı, neft çəlləklərinin də hakim mövqedə dayanmış olduğunu yəqin edərik» [41, 16].

Neft biznesinin predmetini onun yaranması, istehsal üsulu, hasilatı, emalı və son istehlakına qədər bütün silsiləni əhatə edən axtarış və tədqiqatların məzmunu

təşkil edir. Burada hər bir mərhələnin özünəməxsus texnoloji-iqtisadi aspektləri böyük bir menecment şəbəkəsinin formalaşdırılmasını şərtləndirir.

Neftlə bağlı strategiyanın fəvqündə ehtiyatlar amili dayanır. Dinamikliyi ilə seçilən *ehtiyatlar faktoru* neft biznesini ərsəyə gətirən əsas şərt sayılır və onun fundamentallığına təminat verir. Vurğulanmalıdır ki, müasir neft terminologiyasında ehtiyatlar və resurslar kateqoriyası fərqli anlayışlardır. Burada resurslar təsbit edilmiş vaxt ərzində qiymətləndirilərək yatağın kəşf olunmuş hissəsindən qalıq və ya hasil edilən karbohidrogenlərin çıxarıla bilən həcmi /kəşf edilmiş resurslar/ və kəmiyyəti qiymətləndirilərək hələ ki, aşkarlanmamış /kəşf edilməmiş resurslar/ karbohidrogenlərin cəmindən ibarətdir. *Ehtiyatlar* isə təsbit edilmiş vaxt ərzində yatağın kəşf olunmuş hissəsində reallaşmış hasilat miqdarını hesaba almayan, kommertiya baxımından çıxarılması mümkün sayılan karbohidrogenlərin həcmidir. Ehtiyatlar kateqoriyasının təyinatında işləmə planı, hasilat proqnozu, fiskal şərtlər, hüquqi təminat və bazarla bağlı tələblər kimi onların iqtisadi qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada layihənin kommertiya baxımından faydalılığı ilə ehtiyatların təsdiq edilmə meyarları da şərtləndirilir. Bütün bunlarla yanaşı sahəvi biznesdə neftin varlığı ümumən ehtiyatları qismində anlaşılır.

Yataqlar aspektində ehtiyatların miqyas göstəricisi neft biznesində mühüm şərt hesab edilir. Neft biznesində bu dəyərləndirmənin də xüsusi təsnifat quruluşu vardır.

Ölkənin aşkarlanmış neft-qaz ehtiyatları daxili ehtiyacdən yüksək olduqda o, ixracat üçün zəmin yaradaraq əhəmiyyət dairəsini genişləndirir və biznes işinin fəaliyyət strategiyasını müəyyənləşdirir. Resursların miqyaslı tapıntısı onun şəhər və region yaratma effektini də təzahür etdirir. Bu reallıq isə neft-qaz kompleksinin möhtəşəm sosial-iqtisadi instituta çevrilməsi ilə müşayiət olunur. Neft-qaz kompleksinin yaranışı ətraf zonada sərhədlər cızır, daha miqyaslı konturda isə aqlomerasiya yaradır. Yer kürəsində bir çox şəhərlər vardır ki, onların yaranışında və müasir inkişaf vektorunda karbohidrogen resurslarının mövcudluğunun əsaslı əhəmiyyəti olmuşdur. Bu sırada daha möhtəşəmliyi ilə Bakı şəhəri fərqlənir.

Geoloji axtarışlar, ehtiyatların miqyası neft biznesinin digər tələblərini də şərtləndirir. Xarici investor üçün bu coğrafi, iqlim, demoqrafik faktorlar, siyasi, inzibati aspektlər, bürokratiya və demokratiya, iqtisadiyyatın ənənəvi strukturu, istehsalın xarakteri, inhisarlaşma səviyyəsi və bu kimi səciyyəvi şərtlərə əsaslanır. Bununla belə neft biznesinin təşkilində ehtiyatlar potensialından sonra hasilat həcmi göstəricisi ikinci sırada dayanır.

Hasilat strategiyası ilk növbədə ehtiyatlar potensialına arxalanaraq onun miqyası və çıxarılma şərtləri ilə əlaqədardır. Biznes fəaliyyətində hasilatın optimal həcmnin müəyyən edilməsi və onu nəzərdə tutulan proporsiyalarda təminatı çox mühüm amil kimi qiymətləndirilir. Bunun üçün investor əvvəlcə çıxarılma xərclərini hesablayır və onun hasilat həcminə müvafiq strukturda nisbətini müəyyən edir və biznes-planın tərtibinə başlayır. Ehtiyatların hasilat tempi ilə uzlaşdırılması neft biznesinin inkişayının növbəti istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Burada investor və ya biznesmen hasil edəcəyi məhsulun xammal və emal olunmuş hazır məhsul kimi satışını müəyyənləşdirməlidir. Sonra alıcı tələbindən asılı olaraq məhsulun xam, yanımfabrikat və tam hazır çeşidinə seçim verilir. Əlbəttə, ən asan variant məhsulun xam şəkildə satışdır. Lakin tələblər baxımından biznes strategiyasında aralıq kommertiya fəaliyyətinə də yer ayrılabilir. Bu isə **emal** prosesidir. Emal işi özü yeni sənaye obyektinin inşasını və ya mövcudluğunu tələb edir. Bu prosesin keyfiyyətə yenidən qurulması alıcı sifarişinin tələbkarlığı ilə ölçülür. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, dünyada neft hasil edən ölkələrlə müqayisədə emal sənayesi olan ölkələrin sayı daha çoxdur. Bu vəziyyət isə emal sahəsində rəqabətin daha miqyaslı olduğuna dəlalət edir [3].

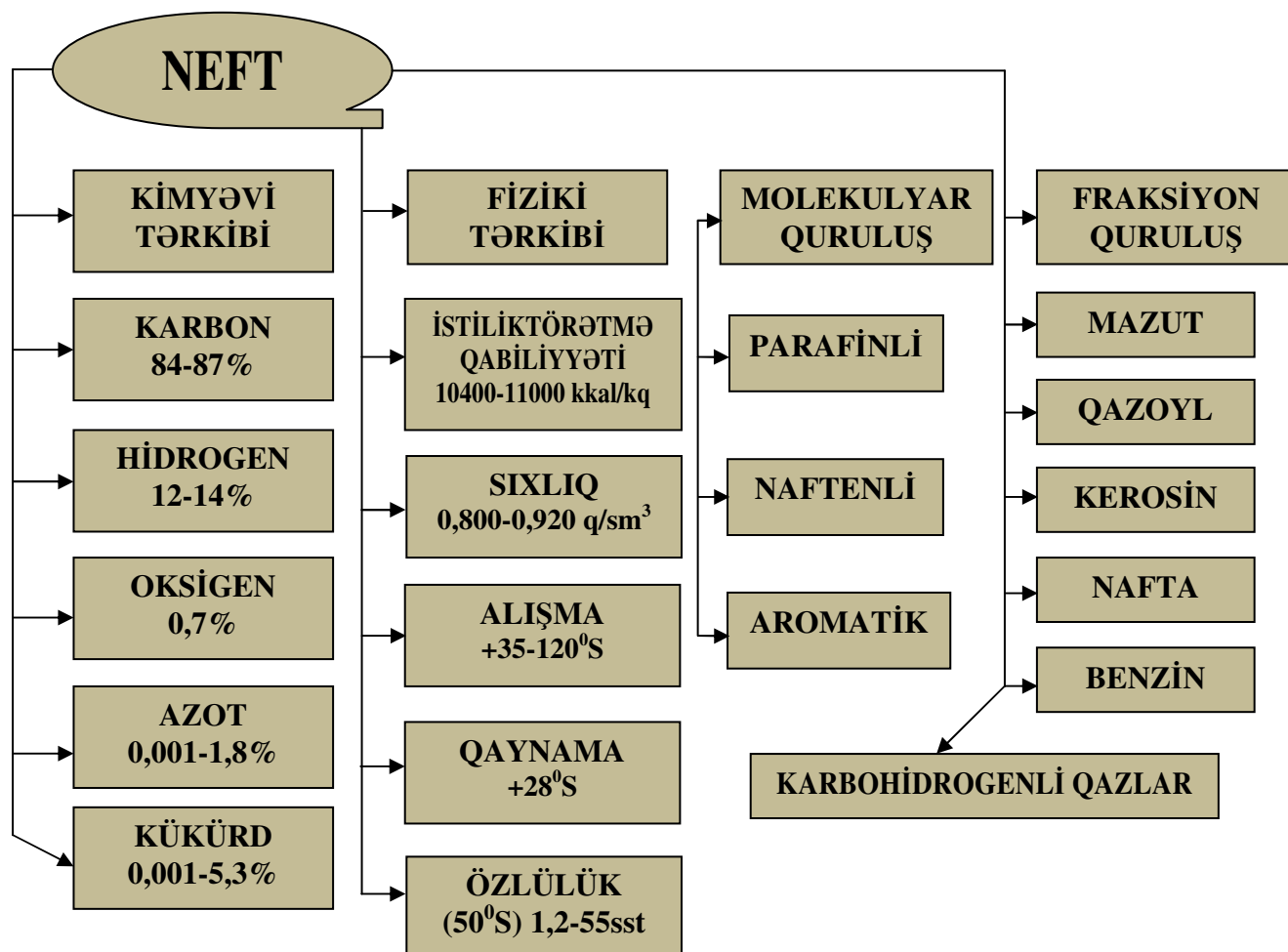
Neft biznesində **qazma** prosesi də əlahiddə sahəvi kommertiya fəaliyyətini əhatə edir. Qazma ilə bağlı ayrıca biznes qurumları fəaliyyət göstərir. Biznes nəhəngləri əsasən axtarış-kəşfiyyat və başlıca olaraq qazma işini öz strukturları çərçivəsində reallaşdırırlar. Lakin biznesin bu növü ilə məşğul olan təşkilatlar da az deyil [9].

Neft biznesinin növbəti şərtləri sırasında **ixracat potensialının** kvotalaşdırılması dəyərləndirilir. Bu işdə marketoloji tədqiqatlar, əlverişli bazar infrastrukturunu,

birbaşa müddətli istehlakçı tapıntısı biznes uğurunun təminatçısına çevrilir. Burada miqyaslılıq şərtləri üstün mövqedədir. Kiçik partiyalarla ixracatın öz müştəriləri, böyük partiyaların da öz müştəriləri vardır. Unikal ehtiyatlar üzrə biznes fəaliyyəti böyük ölkələrin xeyir-duası olmadan reallaşdırıla bilməz. Adətən belə ehtiyatlar üzrə biznes fəaliyyətini dünyanın aparıcı ölkələrinin Transmilli korporasiyaları (TMK) yerinə yetirir. İxracat işi özü-özlüyündə sadə məsələ deyil. Burada kommunikasiya şəraiti, nəql alternativliyi də mühüm amil kimi qarşıya çıxır. Əlbəttə, bu neft biznesinin əlverişlilik mühiti, formalaşmış ənənəvi və mobil neft infrastrukturunu ilə daha sıx bağlı olan məsələdir. Əgər bu şərtlər öncədən təmin olunmuşsa, onda işin gedişində rəvanlıq yüksək olacaqdır. Neftin yeni kəşfyyat işlərində isə bu infrastruktur komponentləri biznes fəaliyyətində investisiyanı mühüm amilə çevirəcəkdir. ABŞ-da Alyaskada və Rusiyada Arktikada neft-qaz hasilatının genişləndirilməsində bu şərtlər öndə dayanır. Arktikada neft hasilatı buzadavamlı platformaların inşasını əlahidə buzqıran tankerləri olan donanma tələb edir. Müasir dövrdə bütün bu işlər xeyli artıq vəsait tələb etdiyindən rentabellik baxımından məqbul sayılmır.

İqtisadiyyatın effektivliyi bazardakı vəziyyətlə bağlıdır. Bu reallıq iqtisadi sistemin əksər variantlarına şamildir. Buna görə də neft biznesinin hər hansı model quruluşu qiymət problemindən yan keçə bilməz. Bu baxımdan neft biznesində də qiymət tənzimlənməsi daim aktual olaraq qalır. Neftin diskont meyilli əmtəə olmasına istinadən onun dəyərini formalaşdıran amillər sırasında tələb və təkliflə yanaşı alternativ enerji mənbələrinin olması, OPEK-in qiymət siyasəti, təbii şərait və fors-major sindromu mühüm yer tutur. Buna görə də bazar şəraitində fəaliyyət firma və şirkətləri müvafiq qiymət siyasəti aparmağa, çevik konyektur strategiyası qurmağa kökləyir. Burada neftin özünün keyfiyyətlik çeşidinin də əhəmiyyəti yüksəkdir. Fiziki-kimyəvi parametrlərdə fraksiya quruluş, xüsusi çəki, istilik-törətmə, qatılıq, sıxlıq komponentlərində təsnifləşdirilən neft vizual təmasda rənginə, qoxusuna və hətta dadına görə də fərqli keyfiyyətə malikdir. Aşağıda tərəfimizdən neftin qiymət dəyərləndirməsini şərtləndirən təsnifat parametrləri verilmişdir (sxem 3).

NEFTİN QIYMƏT DƏYƏRLƏNDİRMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN TƏSNİFAT PARAMETRLƏRİ

Sertifikatlaşma çevrəsində nümunəvi standartlı neft sıxlıq amili, kükürdün miqdarı, parafin, su və digər mexaniki qatışıqlar spektrində keyfiyyət donu alaraq xüsusi marker növündə istehlakçı seçiminin öhdəsinə buraxılır. Sıxlığına görə neft yüngül (850 kq/m³), orta (851 kq/m³-dən – 885 kq/m³-ə qədər) və ağır (885 kq/m³-dən yüksək) neft olmaqla da üç qrupa ayrılır. Bu sırada yüngül neft bir qədər əmtəə standartlı hesab edilir. Sıxlıq ölçülərinə görə dünya neft hasilatında müvafiq bölgü 60:30:10 faiz nisbətindədir. Bununla belə neftin qiymət məsələsində sıxlıq ölçüləri də son sözü demir. Emal ediləcək neftin məhsuldarlığı onun kükürlülük səviyyəsindən də asılıdır. Bu mənada neft tərkibindəki kükürdün miq-

yasına görə də çeşidləmə bölgüsünə məruz qalır. Bununla belə kükürlü neft aşağı qiymətləndirilir və onun emal prosesi müəyyən mürəkkəbliklərlə müşayiət olunur.

İstehlak tələbindən qaynaqlanan neft marker indikatorunda bazar konyukturasına müvafiq olaraq hər gün dünya birjalarının ticarət zallarında, treyderlərlə alıcıların birbaşa qarşılıqlı təmasında qiymət təyinatını tapır. Neft birjasında ticarət müştəri tələblərinə uyğun olaraq cari – spot və gələcək təhçizatlara orientasiya edilən fyuçers sövdələşmələri əsasında aparılır. Fyuçers ticarəti neft sövdələrinin əksəriyyətini əhatə edir və burada diskont həcmi hər barel üzrə cari qiymətlərə rəğmən 0,4 dollardan 0,6 dollara qədər parametrlərdə uzlaşır. Fyuçerslər faktiki alışa bir ay qalmış hərəkətini dayandırır [84].

Qlobal neft birjalarında cəm olaraq əsas 10 ümumtanınmış neft markası üzrə ticarət qurulmuşdur. Avropada London (IPE) - «**Brent**», Amerikada Nyu-York (NYMEX) - **WTI** (orta Qərbi-texas) və Asiyada isə Sinqapur (SIMEX) birjasında hər iki təyinatlı məhsul və bununla yanaşı ayrıca «**Dubay**» qarşılıqlı marker növünün satışı reallaşdırılır. Beynəlxalq bazarlarda ümumən «Brent» markalı neft üstün qiymətləndirilir. Əsas marker çeşidləri ilə yanaşı dünya ticarət arsenalında neftin digər əlahiddə növləri də mövcuddur. İrili-xırdalı olmasına baxmayaraq fərqli çeşidlər qlobal bazarlarda neftin qiymətləndirilməsində iştirak etmirlər.

«**Layt**» markasından olan Azərbaycan vətən nefti isə dünya bazarlarına Rusiyanın «**Ural**» neft qarışığı çeşidində xüsusi «**Azərilayt**» adı ilə çıxarılır. «Layt» nefti «Brent»dən 1-1,5 dollar arası aşağı qiymətlə satışı çıxarılır.

Neft satışını həyata keçirən beynəlxalq birjalara «neft səbəti» adlanan keyfiyyət toplusunu müxtəlif çeşidlərdən yaradırlar. Buna misal olaraq Tokio ticarət birjasında TAPIX indeksi altında satışı çıxarılan neftin keyfiyyət çələnginin strukturuna nəzər yetirilməsi məqsədəuyğun sayılır. TAPIX indeksi Yaxın Şərq, Malaziya, İndoneziya, Vyetnam, Çin, Avstraliya və Yeni Qvineyada hasil edilən neft növlərinin cari spot qiymətləri üzrə hesablanır.

OPEK-də isə neft çeşidləri toplusunun indikativ səbəti yeddi: Əlcəzair *Saharan Blend*, İndoneziya *Minas*, Nigeriyanın *Bonny Light*, Səudiyyə Ərəbistanının *Saudi Arabian Light*, BƏƏ-nin *OAG Dubai*, Venesuellanın *Tia Juana* və

Meksikanın *Isthmus* növləri əsasında formalaşdırılır. OPEK yaxşılaşdırılmış indikator yaratmaq məqsədi ilə nəhəng neft istehsalçılarının neftini bu indeksə qatmaq niyyətindədir. Hazırda Rusiyanın «Urals» neftinin də bu səbəbə daxil edilməsi prosesi üzərində təkliflər hazırlanır. Bununla belə dünya bazarında neftin yüksək qiymətini saxlamaq məqsədi ilə OPEK-də təchizatın mövcud prinsiplərini radikal dəyişmək niyyəti də güdülür. Söhbət qiymət səbətinin və qiymət dəhlizinin yeni hesablama üsulunun tətbiqindən gedir.

Aparıcı neft şirkətləri bazar tələblərindən çıxış edərək istismar zonasının genişliyinə və yataqlar kateqoriyası amilinə görə hasil etdikləri xam nefti çeşidləyirlər. Bu məqsədlə neftin keyfiyyəti üzrə müvafiq bankın yaradılması ideyası və reallaşdırılması problemi ortaya çıxır. «*Neftin keyfiyyət bankı*» anlayışı kifayət qədər şərtidir. O, keyfiyyət çevrəsində neft şirkətlərinin cərimə və kompensasiyalar ödənişini ehtiva edir. Kompaniya nə qədər kəməyə aşağı keyfiyyətli ağır neft daxil edirsə, o qədər də yüksək miqdarda istehsalçılara kompensasiyalar ödəyir. Kompensasiyalar isə aşağı keyfiyyətli neft təhvil verən təchizatçılardan müamilələr formasında alınaraq ödənilir [83].

Qiymət məsələsində *ölçü sistemi mühüm* rol oynayır. Dünya bazarında çeşid müxtəlifliyini nəzərə alaraq neftin çəkisi əsasən qeyri-metrik sistemdə, barrel ölçüsündə müəyyən olunur. Bir barrel 158,983 litrə bərabər hesablanır. Bu ölçü sistemi ABŞ-da 1866-cı ildən tətbiq edilir. Avropa və Asiyanın bir sıra ölkələrində, o cümlədən MDB məkanında və Azərbaycanda da neftin çəkisi başlıca olaraq metrik sistemdə aparılır və ton hesabı ilə ölçmələrə məruz qalır.

Neft biznesində ölkənin həyata keçirdiyi *energetik strategiya* da az əhəmiyyət kəsb etmir. Hər hansı bir ərazidə neft üzrə biznes fəaliyyətini həyata keçirən investor öncədən həmin ölkədə yaranmış enerji balansını, burada gerçəkləşdirilən neft siyasətini, müvafiq normativ-hüquqi bazanı öyrənməlidir.

Bütün biznes növlərində olduğu kimi neft biznesində də aparıcı qüvvə şəxsi maraqlardan qaynaqlanır. «İqtisadiyyatın fəaliyyətinə istiqamət və qayda gətirən şəxsi maraqlar olmadan iqtisadiyyat özü fəvqəlxəotik obraz ala bilərdi» [44, 65].

Dünya neft biznesində yataqların işlənilməsində idarəetmənin forma və mexanizmləri geniş spektrlidir. Yataqların işlənilməsinin idarəetmə prinsipi isə neft biznesinin təşkilati strukturunun ana xəttini təşkil edir.

Beynəlxalq neft biznesində dövlətlə investor arasında təşkilati razılaşma strukturu tarixən yaranmış üç növ saziş formasını nəzərdə tutur:

- Hasilatın pay bölgüsü - HPB;
- Konsessiya /lisenziya/;
- Risk-servis.

Bu sırada daha geniş HPB (*prodakşn-şerrinq*) və konsessiya sistemi yayılmışdır. Avropa və Amerikada konsessiya sistemi daha çox tərəqqi etmiş, HPB sistemi isə əsasən «üçüncü ölkələr» sferasında, OPEK, MDB, Meksika və Azərbaycanda geniş tətbiq olunmaqdadır [66].

Bu iki sistem arasında nəzərə çarpan fərqlər mövcuddur. HPB sistemində axtarış-kəşfiyyat işləri üzrə risk tamamilə investorun üzərinə düşür. Müasir konsessiya sistemində isə investor gəlirlərini maksimallaşdırmaqda milli valyutaya əsaslanan pul formasından istifadə etməlidir. Bu addım konsessiyayı qəbul edən ölkədə milli valyutanın dönərli olmadığı təqdirdə daha çox əhəmiyyətlidir. HPB-də isə gəlirlər əmtəə formasında alınaraq valyuta riskini minimuma endirir. Belə vəziyyət isə yalnız fiskal gəlirləri hədəf edən konsessiya sistemində hərəkət edənləri passiv, biznesini reallaşdırmaq üçün müştərək təşkilat – konsorsium yaratmış HPB-ni isə daha aktiv olmağa sövq edir. Elə buna görə də HPB inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha çox populyarlıq qazanır.

Geniş mənada HPB sistemində axtarış və kəşfiyyatla bağlı risk neft biznesini reallaşdıran şirkətin üzərinə düşür. Aşkarlanma zamanı hasil edilən məhsulun bir hissəsi sərf olunan xərclərin ödənişinə (*kost-oyl*), qalan hissəsi isə dövlətlə investor arasında razılaşmaya əsasən müqabil nisbətdə (*profit-oyl*) bölünür [48].

Dünya praktikasında HPB-nin müvafiq ölkələrdə təşəkkülü ilə bağlı formalaşmış ənənəvi olan üç forması vardır:

– *İndoneziya* – ilk tarixi model olaraq 1966-cı ildə İndoneziyada yaranaraq digər dünya ölkələrinə yayılmışdır. Bu model məhsul bölgüsündə üç səviyyəni nəzərdə tutur;

– *Peru* – məhsul bölgüsündə iki səviyyəni nəzərdə tutur;

– *Liviya* – bir səviyyəli məhsul bölgüsünə malikdir.

Neft biznesində ənənəvi HPB modelləri ilə yanaşı müasir model çalarları da yaranmışdır. Burada 1993-cü ildən başlayaraq Rusiyada tətbiq edilən HPB forması daha çox diqqəti cəlb edir. Rusiyada HPB modeli başlıca olaraq məhsul bölgüsündə səviyyənin dörd pilləliyi ilə fərqlənir:

1. İnvestor yerin təkindən istifadə üçün dövrüyyədən dövlətə 6-16 faizə qədər royalti (*royalti – yerin təkindən istifadə haqqı*) ödəyir.

2. İnvestor sərmayə xərclərinin ödənişi üçün «kompensasiya nefti» alır.

3. Qalıq mənfəət nefti dövlətlə investor arasında razılaşmaya əsasən müqabil nisbətdə bölünür.

4. İnvestor əldə etdiyi mənfəətdən 35 faiz həcmində vergi ödəyir.

HPB ilə bağı reallaşma bir sıra ölkələrdə multiplikativ effekt yaradır. «İqtisadi multiplikator» adlanan göstəricinin neft sektorunda HPB layihələri üzrə hesablanmasından aydın olur ki, neft-qaz kompleksi yalnız öz məhsulunun daxili və ixrac tələbinin yüksək olması ilə deyil, həm də yüksək multiplikativ effekti ilə bağlı sahələrin məhsuluna da yüksək tələb yaratmaqla səciyyəvidir. Mültiplikativ hesablamaların neft-qaz kompleksində mahiyyəti xammal sektorunda qoyulan hər bir valyuta vahidinin qeyri-xammal sektorunda nə qədər əlavə gəlir gətirməsi imkanları ilə bağlıdır. YEK-ə yönəldilən investisiya əvvəlcə tranzit olaraq emal sənayesinə və digər qeyri-xammal sektoruna daxil olaraq lazımi avadanlıqların, əmtəə və xidmətlərin alınmasına sərf edilir və sonrakı mərhələdə daha geniş mültiplikativ effekt yaradır.

Hesablamalar göstərir ki, Yanacaq-enerji kompleksində /YEK/ əlavə məhsul istehsalına qoyulan valyuta vahidi ÜDM-in artımı ilə yanaşı hasilatın artması və yeni iş yerlərinin yaradılması ilə müşayiət olunaraq YEK özünün də səmərəli inkişafını təmin edir. Rusiyada multiplikatorun əhəmiyyət diapazonu inkişaf etmiş

ölkələrin səviyyəsinə yaxındır. Məsələn, Rusiyada HPB üzrə bir sıra layihələrdə mültiplikator əmsalı 1,9, Norveçdə 1,6-1,7, Avstraliyada 1,8-2,4, ABŞ-da 2,1-ə bərabərdir.

HPB ilə yanaşı ənənəvi və modernləşdirilmiş konsessiya kontrakt üsulları da səmərəli hesab edilir. İngilis sözü «concession» hərfi mənada mülkiyyətdən istifadəyə hüquq vermə kimi tərcümə olunur. Umumi formada konsessiyanın çox əsirlik tarixi vardır. Belə hüquqi münasibətlər qədim Roma imperiyasında mövcud olmuşdur.

Müasir biznesində konsessiya dövlət və ya bəbdiyyəyə mənsub təbii sərvətlərin, müəssisələrin və digər təsərrüfat obyektlərinin müəyyən müddətdə müqavilə əsasında istismara verilməsi formasıdır.

Ənənəvi konsessiyanı müasir anlamda aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$F = S + K_+$$

Burada: **F** – ənənəvi konsessiya;

S – uzunmüddətli kontrakt;

K₊ – vergi güzəşti – «kost-plyus» (cost+).

Konsessiya dövlətlə investor arasında istehsalat sazişinin ən ilkin formasıdır. Neft sənayesində onun təməli 1901-ci ildə ingilis maqnatı Uilyam Noks D.Arsi tərəfindən İranda qoyulmuşdur. Ölkə ərazisinin 1/3-ni əhatə edən bu fəaliyyət 1909-cu ildə İngilis-İran neft kompaniyasının (*Anglo-Persian Oil Company*) əsasını qoymuş, sonradan bu şirkət tanıdığımız məşhur neft şirkəti BP-yə (*British Petroleum*) çevrilmişdir.

XX əsrin birinci yarısında neft konsessiya ənənəsi konsessioneri royalti vergisi ödənişinə öhdələndirmişdi. Lakin 1948-ci ildə Venesuellada konsessiya sistemində dəyişikliklərlə müşayiət olan yeni forma tətbiq edildi. Burada mənfəətdən də vergi ödənişi təsbitini tapdı. Belə konsessiya forması isə «modernləşmiş konsessiya» adlandırıldı. İlk konsessiyalar dünya neft infrastrukturunun təşəkkülündə əhəmiyyətli start rolunu oynadı.

Konsessiyalar böyük ərazi sahəsini və uzunmüddətli dövrü əhatə edir. Əgər OPEK ölkələrində 1970-ci illərdə milliləşdirmə dalğası baş verməsəydi, indi bir

çox ərəb ölkələrində bu konsessiyalar davam edəcəkdə. İlk konsessiyalar əsasən konsessionerlərin üstün maraqları çərçivəsində təşəkkül tapmışdı. Sonradan «maraqlar balansı» mümkün qədər dövlətin üstünlüyü ilə inkişaf etmişdir. Keçid ölkələri üçün konsessiyanı özəlləşdirmənin alternativini kimi də qəbul etmək olar [48, 64].

Konsessionerlə icarədar arasında gəlirlərin bölgüsü müdhiş risk amili ilə bağlıdır. Risk yüksəldikcə kompensasiya da artır. Konsessiya prosesində risk amilinə görə müvafiq bazar mexanizmini tənzimləmək üçün dövlət məmurları ilə yanaşı bir sıra reytingli agentliklər də işə cəlb olunurlar. Müasir konsessiya bir qayda olaraq yatağın işlənməsi zamanı yalnız müvafiq istismar zonasını əhatə edir. Burada işlərin ahəngdarlığı üçün uyğun olan nəzarət sistemi formalaşdırılır. Müasir konsessiya sistemətik olaraq üç növ vergi ödənişini əhatə edir:

- royalti;
- mənfəət vergisi;
- ərazinin mənimsənilməsi üçün renta – icarə haqqı.

Bununla belə HPB-də olduğu kimi konsessiya sistemində də qeyri-sistemətik ödənişlər (*bonuslar*) nəzərdə tutula bilər. Bonusun həcmi bir sıra şərt və şərait imkanlarından asılı olaraq müxtəlif səviyyədə müəyyən edilə bilər.

Konsessiya sazişləri çox zaman sadəcə lisenziya və ya «vergi + royalti» kontraktlar kimi də adlandırılır. Lakin burada fərqliliyi yaradan amillər də vardır. Ön fərqlilik isə onunla bağlıdır ki, lisenziya sazişləri inzibati-hüquq, konsessiya isə mülkü-hüquq çərçivəsində tətbiq olunur.

Məlumatlara görə Rusiya dünyada yeganə iri miqyaslı neft ölkəsidir ki, yerin təkindən istifadədə həm lisenziya və həm də HPB formalarını tətbiq edir. Bununla belə konsessiya sistemi Rusiya üçün də yeni deyildir. Sovetlər İttifaqının mövcudluğu vaxtı «Yeni iqtisadi siyasət» (NEP) zamanı bu sistem təqdir və tətbiq olunurdu. Vətəndaş müharibəsindən sonra ölkənin investisiya reytingi olduqca aşağı düşmüşdü. Proletariatın rəhbəri Vladimir İliç Lenin (1870-1924) hazır idi ki, konsessioner istehsal məhsulunun 2-3 faizini hazır şəkildə, qalan hissəsini isə pul formasında versin. O, yazırdı «Bizim yeni iqtisadi siyasətimizdə praktiki məqsəd konsessiyaların alınmasında dayanırdı». Lakin NEP zamanı çox az adam «Lenin

konsessiyaları» haqqında məlumatlara malik idi. Sovetlər İttifaqının süqutu ərəfəsində bu möhtəşəm ölkədə «Lenin konsessiyaları» qismən reabilitasiya olundu [45, 55].

Konsessiyanın icarə müqaviləsi kimi anlanması da düzgün olmazdı. Əslində bu tiplər arasında kəskin sərhədlər də yoxdur. Fərqlilik isə əmlak istifadəsi prinsiplərinə istinadən onların normativ-hüquqi düzülüşü ilə bağlıdır. Hər bir ölkənin müvafiq qanunvericiliyində bu fərqliliyi müəyyən edən normativlər mövcuddur.

Konsessiyanın inkişafı XX əsrin 60-cı illərində HPB-nin yaranmasına və növbəti neft biznesi formalarının təşəkkülünə rəvac verdi. Bu illərdə neft sənayesində *servis biznes* kontrakt formaları yaranmağa və geniş yayılmağa başladı. Onun da yayılma zonasını «üçüncü ölkələr» əhatə etdi. Servis kontraktları daha geniş Brazilyada yayılmışdır. Belə kontraktlar İran, İrak, Venesuela, Nigeriya, Vyetnam və Azərbaycanda da bağlanmışdır.

Neft biznesinin bu kontrakt növünün risk-servis («*risk-servis*») və risksiz, xalis-servis («*strayt-sevis*») forması vardır. Risk-servis formasına görə xidmət təklif edən podratçı-şirkət kəşfiyyat aparır, əsas milli neft kompaniyası olan mülkiyyətçi üçün yatağın işlənməsini yenidən təşkil edir. Bununla podratçı yatağın açılıb-açılmamasından və onun kommersiyalığından asılı olmayaraq mükafat alır. Risk-servis kontraktı podratçını öz pulu ilə riskə sövq edir. Burada praktiki olaraq mülkiyyətçinin xərcləri sifirə bərabərdir. Ancaq bu işdə podratçı gəlirləri də yüksək ola bilər. O, getdiyi risk müqabilində ödəniş də tələb edə bilər. Bütün bunlar isə kontraktın əlahiddə şərtləri ilə tənzimlənir. Neftin kommersiyalılıq baxımından aşkarlığı zamanı isə podratçı müvafiq maliyyələşmə proseslərini həyata keçirir, Milli neft kompaniyası isə yatağı nəzarətə alır. Servis kompaniyasının xərcləri isə çıxarılan məhsul hesabına kompensasiya olunur [48, 55].

Ayrı-ayrı hallarda dövlət tam və qismən olaraq kəşfiyyat xərclərini öz üzərinə də götürə bilər. Müştərək fəaliyyəti nəzərdə tutan bu kontrakt forması iki növlü quruluşda təsnifat alır:

- hüquqi şəxs yaratmaqla;
- hüquqi şəxs yaratmamaqla – konsorsium.

Əslində burada konsorsium da yoldaşlıq təşkilatı, səhmdar cəmiyyət forması olaraq hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçir. Belə əməkdaşlıqda milli neft şirkətinin iştirakı mütləqdir. Fərqlilik isə onun struktur düzümü ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq konsorsium iri miqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi üçün yaradılır.

Yanacaq-enerji kompleksində məşhur analitik şirkət «Barrows Company» neft biznes kontraktının daha bir formasının mövcudluğunu diqqətə gətirir. Bu forma *milliləşdirilmiş* neft biznesi forması kimi təqdim olunur. Bu təqdimatla o, zaman razılaşmaq düzgün olar ki, müvafiq ölkədə milliləşdirmə geniş hüquqi çərçivədə təzahür etsin.

Məlum olduğu kimi karbohidrogen təyinatlı neft təbii qaz və kondensatla üçlük əmələ gətirir və onlar bir-biri ilə sinxron əlaqədəirlər. Aralıq məhsul olan kondensat ayrıca biznes predmetinə çevrilməsə də təbii qazın müvafiq kommersiya nüfuzu yüksəkdir. Bu yüksəkliyi şərtləndirən mühüm səbəblərdən biri təbii qazın neftlə eyni quyudan çıxması ilə yanaşı onun geniş həcmdə qaz quyularından əldə olunması ilə əlaqədardır. Neftlə birgə hasil edilən qaz səmt qazı, yataqlarda mövcud qaz isə sadəcə təbii qaz adlanır.

Neft ayrıca biznes sahəsi təşkil etdiyi kimi, təbii qaz da özünün biznes mühitini yaradır. Nəzərə alsaq ki, təbii qaz hər il yeni kommunikasiya çevrəsi cızır, onda bu karbohidrogen növünün də biznes formasının inkişafı tam əsaslı görünəcəkdir. Əslində təbii qazın neftdən fərqli xüsusi biznes qaydaları çoxdan dövriyyəyə çıxmış və artıq öz qaydalarını təsis və təsbit etmişdir [52, 57].

Təbii qaz biznesinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o mütləq qazın nəqli üçün kəmərlərin çəkilişini tələb edir. Bu isə o, deməkdir ki, qaz biznesində əsas vəsait kəmərin çəkilişinə sərf olunur. Burada isə miqyas amili çox mühüm rol oynayır. Qaz biznesi onun ehtiyat və hasilat həcmnin çox böyük olduğu yerlərdə geniş yayılır. Qaz biznesində investor onu aşağı partiyalarla kiçik istehlakçılara satmaqda maraqlı deyildir. Belə vəziyyət kommersiya baxımından səmərəli hesab olunmur. Ona görə də bu biznes sferasında riski təcrid edən əsas şərtlilik miqyas və bu miqyasa müqabil istehlakçının olması ilə bağlıdır. Qaz biznesində riski minimumlaşdırmaq üçün müqavilə uzunmüddətli olmalıdır. Belə müqavilənin

biznes şərtliliyi isə «*al və ödə*» formuluna əsaslanır. Neft biznesində olduğu kimi qiymət riski burada da «cost+» sisteminə əsaslanır. Təbii qazla bağlı biznes sazişləri «ənənəvi konsessiyaya» oxşar təzahürdə aşağıdakı düstur çərçivəsindəki prinsipi əhatə edir.

X+V+R

Burada: **X** – xərclər;
 V – vergilər;
 R – rentabellik.

Təbii qaz biznesinin hasilat zonasında genişlənməsi yeni təzahürləri qaynaqlandırır. Qaz infrastrukturu genişlənir, digər enerjidaşıyıcıları ilə rəqabət savaşı sərtləşir, qiymət siyasəti möhkəmlənir, bazarın müvafiq seqmetliyi genişlənir. Belə olan şəraitdə qazın qiymət tənzimlənməsində kontraktlar məxrəcinə digər enerji daşıyıcılarının qiymətləri ilə bağlılıq elementləri gətirilir və bu mexanizm «bağlılıq formulu» adlanır. Bu mexanizm qaz bazarının genişləndirilməsini stimullaşdırır və bu enerjidaşıyıcısına istehlak tələbinin artması ilə müşaiyət olunur [54, 56].

Beləliklə, neft və qaz biznesinin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətlərinin araşdırılması nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq neft təsərrüfatında artıq biznes qaydaları müəyyən olmuş və bu qaydalar regional çərçivədən çıxaraq qloballaşmışdır.

FƏSİL 2. AZƏRBAYCANDA NEFT BİZNESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

2.1. Neft biznesinin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycanda neft biznesinin səmərəli təşkili və inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Lakin başlanan işləri intensiv şəkildə davam etdirmək məqsədi ilə yeni elmi-əməli səylər göstərilməlidir. Neft biznesinin inkişafını təmin etmək üçün ilk növbədə beynəlxalq aləmdə sınınmış elmi-empirik nailiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Belə ki, keçid dövründə respublikada iqtisadi dirçəlişin təminatında beynəlxalq təcrübi nailiyyətlərə istinad edən mütərəqqi təkmil biznes strategiyasına keçid prinsipal xarakter almışdır. Bu prinsipiallığın əsasında ölkənin zəngin karbohidrogen resurslarına maliklik amili dayanır və müvafiq potensial neft biznesinin inkişafında yeni qolların açılmasını şərtləndirir.

Müasir dövrdə biznesin inkişafı üçün gerçəkləşdirilən tədbirlərin sayı və məzmunu artmağa meyllidir. Bu sırada Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev cənablarının yerli və xarici iş adamları ilə mütəmadi görüşü ölkəmizdə biznes işinin inkişaf etdirilməsində mühüm əlamətdar hadisə olaraq yeni bir mərhələnin başlanğıcına çevrilmişdir. Belə tədbirlərin reallaşması ölkədə neft biznesinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Yeni tənzimləyici təsisatların yaradılması – Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi, mütərəqqi proqramların qəbulu – «Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Enerji Kompleksinin inkişafı üzrə dövlət Proqramı (2005-2015-ci illər)» sahəyə yeni keyfiyyət təzahürləri gətirmişdir.

Azərbaycanın yeni karbohidrogen ehtiyatlarının aşkara çıxarılması neft biznesinin intensiv inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Bu potensial imkanları reallaşdırmaq üçün daha səmərəli addımlar atılmalıdır. Yanacaq-enerji sənayesi ilə bağlı totalitarizmdən qalmış bir fikir çox zaman burada köklü islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsinə əngəllər törədir. Hesab olunur ki, neft sektoru çox mühüm strateji obyektlər sırasındadır və sahədə geniş özəlləşdirmənin aparılması heç zaman məqbul sayıla bilməz. Lakin burada söhbət sözügedən kompleksin tamamilə

özəl sektora verilməsindən getmir. Araşdırmalar göstərir ki, müasir dünyada neft sənayesinə münasibət əsasən iki qütblüdür. Bir sıra ölkələrdə bu sərt dövləti, digərlərində isə liberal düzümlüdür. Əslində bütün mütərəqqi ölkələrdə neft biznesi qarışıq formada inkişaf etməkdədir. Yəni neft sənayesinin obyektləri həm dövlət və həm də özəl sektorda cəmləşmişdir. Lakin bütün ölkələrdə karbohidrogen resursları dövlətə və xalqa məxsusdur. Bu hal isə neft sektorunda strateji özəlləşmənin həyata keçirilməsində heç də yataqların dövlətsizləşdirilməsi fikrinə gətirilməməlidir. Söhbət burada həmin yataqların kiçik, azdəbitli, mürəkkəb istehsalı hissəsinin müəyyən zaman kəsiyində lisenziya əsasında ayrı-ayrı sahibkarlara və biznesmenlərə verilməsindən, habelə neft infrastrukturunun renovasiya gözləyən istehsal və xidmət obyektlərinin tam və qismən ölləşdirilməsindən gedir. İlk növbədə isə kiçik «strateji» obyektlər tenderlərə çıxarılmalıdır. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübə xeyli sınaqlanmış material verir. Belə ki, Rusiyanın hazırda neft sənayesində yüzdən çox kiçik və orta həcmli neftqazçıxarıma müəssisəsi, o cümlədən, 45 xarici kapitallı təşkilat fəaliyyət göstərir. ABŞ-da isə kiçik neft hasilatçıların sayı 2 mini ötmüşdür. Bu hasilatçıların ümumi istehsalda payı 40 faizdən çoxdur. Kanadada isə kiçik neft çıxaranlar hasilatın 30 faizini təmin edirlər. Bu iş birliyi çərçivəsində səmərəlilik hətta aparıcı neft şirkətləri ilə müqayisə olunandır [48].

Kiçik hasilatçılar özlərinin həyat qabiliyyətliliyini çoxdan təsdiq etmişlər. Hərçənd, onlar o, qədər də rentabelli yerlərə sahib deyillər. Yatağın yalnız bir fraqmentinə sahibliyi təmin etməklə kiçik hasilatçılar geniş daxili potensial nümayiş etdirirlər. Neft işi ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlarda dinamikliyi təmin etmək, təsərrüfatları real bazar subyektinə çevirilmək üçün biznes strategiyasına geniş meydan açılmalıdır. Belə ki, davamlı ekstensiv istehsal prosesi nəticəsində köhnə yataqları əhatə edən istismar zonasında neft-qaz hasilatı tənəzzülə uğramışdır. Marginal vəziyyətdə olan bu yataqlarda kəskinləşən dağ-mədən geoloji çətinliklərlə əlaqədar hasilat artımına nail olma yeni texnoloji yanaşma, aktiv maliyyələşmə və qabaqcıl biznes menecmenti tələb edir. Çətin təsərrüfat vəziyyəti və «ödəməmələr» problemi ilə qarşı-qarşıya dayanan neft sektorunun isə bu tələb-

ləri dolğun təmin etməyə maliyyə və texnoloji potensialı xeyli məhdudlaşmışdır. Prosesin ahəngdarlığı isə böyük məbləğdə investisiya qoyuluşu tələb edir. Ona görə neft sektorunda özəlləşdirmə xeyli sürətləndirilməlidir.

Aydındır ki, özəlləşdirmə strategiyasının biznesin inkişafında rolu və əhəmiyyəti danılmazdır. Qeyd edildiyi kimi respublikada bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Lakin bununla belə görülməsi işlərin həcmi də xeyli genişdir. Elmi biçimli iqtisadi-fundamental əsaslara istinad olunan yeni özəlləşdirmə strategiyası neft sektorunda da bazar prinsiplərinə müvafiq servisin təşəkkülünü təmin edəcək, biznes işinin təşkilinə uğurlar gətirəcəkdir.

İnvestisiya biznesin müəyyən edilmiş məqsədlərinə nail olmaq üçün əsas vasitədir. Odur ki, strateji baxımdan investisiyalaşmanın baza prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Özəlləşdirmə, səhmləşmə aspektində isə yeni investisiya mənbələrindən istifadə də reallığa çevrilir. Fəaliyyətini genişləndirən Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar Komitəsi nəzərdən keçirilən işlərin reallaşmasında yeni əsaslar yaradır. Respublikanın iqtisadi potensialını xaricdə təbliğ edən və ölkəyə sərmayələrin cəlbinə təkan verən «ABŞ-Azərbaycan», «Azərbaycan-Fransa» ticarət palatalarının müvafiq fəaliyyəti də bu istiqamətdə geniş imkan açır. Ümumiyyətlə, sənaye-ticarət palatalarının biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsində əhəmiyyəti yüksəkdir. Xüsusən xarici biznesmenlər hər hansı bir ölkədə sərmayə qoyuluşlarını gerçəkləşdirərkən zəruri informasiyaları məhz sənaye-ticarət palatalarından əldə edirlər.

Azərbaycanda neft biznesinin universal standartlara uyğun tərzdə inkişaf etdirilməsində BP şirkəti mühüm rol oynayır. Ana vətəni Böyük Britaniya olan BP şirkəti xam neft ilə təbii qazın kəşfiyyatı, hasilatı, emalı, neft-kimya məhsullarının istehsalı, yanacaq, sürtkü yağları, kimyəvi məhsulların daşınması və marketinq sferasında 6 qitənin, yəndən çox ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən global dünyanın ən böyük enerji qurumlarından biridir. Yüz mindən çox ştat vahidi olan şirkət gün ərzində 4 milyon barel neft hasil edir və təqribən 13 milyon alıcıya yüksək keyfiyyətli məhsullar təqdim edir. BP şirkəti Azərbaycanda 1992-ci ildən fəaliyyət göstərir. BP şirkəti artıq respublikamızda AÇG, Şahdəniz, BTC və

Cənubi Qafqaz boru kəmərinə əhatə edən 4 super layihə çərçivəsində çoxfunktional biznes şəbəkəsi qurmuşdur. BP Eksploreynş Ltd şirkəti Azərbaycanda neft biznesi sahəsində bütün layihələr üzrə əsas koordinator rolunu oynayır. BP şirkətinin biznes fəaliyyətində mindən çox əməkdaş çalışır ki, bunların da 80 faizdən çoxu azərbaycanlılardır. Həmin şirkətin Azərbaycanda investisiya paketi layihəsi 21 milyard dollara bərabərdir. «Əsrin müqaviləsi» üzrə yaradılan hüquqi şəxs ABƏŞ-in də operatoru olan BP şirkəti müvafiq layihə çərçivəsində Azərbaycanın Xəzər sektorunda indiyədək 250 milyon bareldən çox neft hasil etmişdir.

BP Eksploreynş Ltd-nin fəaliyyəti sırf biznes xarakterlidir. Həmin şirkət yarandığı vaxtdan neft biznesi sahəsində çox önəmli işlər görmüş və hazırda lokomotivi rolunda çıxış edir. Şirkətin Azərbaycandakı biznes fəaliyyəti beş sahəni əhatə edən korporativ biznes strategiyaları ilə tənzimlənir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- etik davranış;
- əməkdaşlar, əlaqələr;
- sağlamlıq, əməyin təhlükəsizliyi, ətraf mühitin mühafizəsi;
- maliyyə;
- nəzarət.

BP Eksploreynş Ltd biznes sahəsində bir sıra müvafiq öhdəliklər götürmüşdür. Biznesin inkişafında mühüm rolunu nəzərə almaqla bu öhdəliklər aşağıdakı təsnifatda verilir:

- Qanunun aliliyinə hörmət və biznesi səmərəli təşkil etmək, bu zaman insan ləyaqətinə və fərdlərin hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;
- Müxtəlif rəy və mülahizələrin dəyərləndirildiyi qarşılıqlı inam və hörmətə əsaslanan iş birliyi yaratmaq;
- İnsanların bizə inanması və bizimlə iş görəməyə can atması üçün bütün əlaqələrimizdə qarşılıqlı fayda yaratmaq;
- Təbii mühitə hörmət nümayiş etdirmək, heç bir qəzaya yol verməmək, insanlara ziyan vurmamaq və ətraf mühitə zərər yetirməmək istiqamətində məqsədlərimizə nail olmaq üçün iş görmək;

– Maliyyə işlərimizi sərmayədaşlarımız üçün maksimum effektiv şəkildə idarə etmək.

Şirkət qeyd edir ki, bu öhdəliklər siyasətə dair bir sıra müfəssəl standartlarla əlaqədar olaraq səmərə vermişdir (məsələn BP qrupunun heç vaxt rüşvət verməmək və almamaq siyasəti, açıq və konstruktiv məlumatların əməkdaşlara çatdırılması, rəhbər işçilərin texniki təhlükəsizliyə görə məsuliyyət daşması, işlərin icrası ilə bağlı aydın planların müəyyənləşdirilməməsi və fəaliyyət göstərdiyimiz icmalarda vəziyyətin mümkün qədər yaxşılaşdırılması istiqamətində iş görülməsi).

BP şirkəti Azərbaycanda biznes işinin təşkili və mövcud biznes mühiti ilə bağlı fərqli fikirlərlə də çıxış edir. «Azərbaycan iqtisadi liberallaşma, sabitlik və özəlləşmə istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atmışdır. Xeyli müəssisənin özəlləşdirilməsini və yenidənqurulmasını həyata keçirmiş, infrastruktur və maliyyə islahatları aparmışdır. Ancaq korrupsiyanı aradan qaldırmaq, yaxşı idarəçiliyi stimullaşdırmaq və iqtisadi bazanı rəngarəng hala gətirmək üçün hüquqi və institusional qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi kimi çoxlu problemlər hələ də qalmaqdadır. Azərbaycan siyasi baxımdan keçid dövrünə daxil olur. Elə bir dövrə ki, orada fikir müxtəlifliyi, şəffaflıq və məsuliyyətin artması üçün potensial var. Bizim kimi sahibkarlar üçün mövcud gerçəkliklər olduqca mürəkkəb iş mühiti yaradır. Bu gerçəkliklər həmçinin müsbət işlərin həcmi və potensial mənfəətinə də işıq salır» [86, 91]. Bütün bu problemlərə baxmayaraq BP şirkəti Azərbaycanın neft sektorunda biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün ardıcıl olaraq səmərəli fəaliyyətini genişləndirir. O, bir sıra tədbirləri Bakı şəhərində tərəfdaşları ilə birgə yaratdıqları biznes mərkəzi vasitəsi ilə reallaşdırır. Bu mərkəzdə yerli hüquqi və fiziki şəxslərin peşəkarlıqlarını artırmaq üçün treninqlər təşkil edir, kiçik və orta müəssisələr üçün təlim kursları yaradır, Azərbaycan Bankının təlim mərkəzinə dəstək verir. BP şirkəti həmçinin Azərbaycan Sahibkarlar Şurasının maliyyə və sərmayə qrupuna da həmsədrlik edir [83, 86].

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər biznes qurumları da öz imkanları çərçivəsində biznes işinin inkişaf etdirilməsinə tövhələrini verir, sosial-iqtisadi inkişafda fəallıq nümayiş etdirirlər. Əlbəttə kiçik qurumların böyük proseslərdə

iştirak imkanlığı məhduddur. Lakin buna baxmayaraq həmin qurumlar üçün də neft sektorunda biznes fəaliyyətini genişləndirmək üçün imkanlar mövcuddur. Kiçik biznes qurumlarının bu imkanlardan geniş istifadə etməsinə çox saylı spesifik biznes mühiti və bazar problemləri mane olur. Məlumdur ki, neft hasilatının səmərəliliyi daha çox xarici bazara çıxışla bağlıdır. Bu işdə isə neftin dünya bazarındakı qiymət məsələsi mühüm determinir amil olaraq fərqlənir. Buna görə də Azərbaycan dövləti kiçik neft biznesinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində ixracat kvotasını maksimallaşdıran siyasətə üstünlük verməlidir.

Neft biznesinin dinamik inkişaf meyli sanasiya gözləyən müəssisələrdən başlanğıc almalıdır. Borcda olan belə müəssisələr ilk növbədə kommersiya müstəvisinə keçid etməlidirlər. Belə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması üzrə tədbirləri həyata keçirərkən onların yenidən qurulmasına, yəni təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı subyektlərinə çevrilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Çünki bazar iqtisadiyyatının təsərrüfat subyektləri sosialist sənaye müəssisələrindən köklü surətdə fərqlənirlər. Ona görə də köhnə quruluşlu sənaye müəssisələrini təkmilləşdirilərək bazar iqtisadiyyatı subyektlərinə çevrilməsi sürətləndirilməlidir. Bu proses nə qədər tez və səmərəli keçərsə, bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin maddi əsası bir o qədər tez yaradılar.

Mövcud müəssisələrin modernləşdirərək bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılmasının müxtəlif yolları və xarakterik cəhətləri var. Birinci xarakterik cəhət müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi ilə bağlıdır. İkinci cəhət müasir bazar iqtisadiyyatının mühüm komponenti sayılan xüsusi sahibkarlığı sürətlə inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Üçüncü cəhət isə müəssisələrin fəaliyyətinin planlaşdırılmasında və idarə edilməsində mərkəzləşdirilmiş sistemdən bazar iqtisadi sistemə keçirilməsi sayılır. Dördüncü cəhət müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə dövlətin müdaxiləsini azaltmaqdan ibarətdir. Beşinci cəhət qismində sənaye müəssisələrinin mərkəzləşdirilmiş fondlaşdırmadan və istehlakçıların malgöndərənlərə təhkim etməkdən qəti əl çəkmək, müqavilə qiymətlərini geniş tətbiq etmək, işgüzar partnyor seçmək məsələləri dayanır. Altıncı cəhət «İqtisadi insan» amilinin rolunu gücləndirməkdən ibarətdir. Yeddinci cəhət isə yeni texnika və texnologiyanın geniş tətbiq edilmə-

sindən və innovasiyaya daha çox üstünlük verilməsi təşkil edir. Səkkizinci cəhət işçilərin peşə hazırlığının yüksəldilməsindən və yeni peşələrin mənimsənilməsini sürətləndirməkdən ibarətdir. Doqquzuncu cəhət isə müəssisələrin xarici ölkələrlə əlaqəsinin gücləndirilməsindən ibarətdir [13,62].

Neft biznesinin inkişafı kontraktlar zonasının işləmə prosesi dayanmış obyektlərdə davam etdirilməlidir. Məlumdur ki, bir sıra neft kontraktlarında nəzərdə tutulan işlər tam həllinə qovuşmamışdır. Bir neçə kontrakt sahəsi üzrə fəaliyyət dayanmışdır. Fəaliyyəti dayanmış neft kontraktlarının siyahısı və bu fəaliyyətsizliyin səbəbləri cədvəl 2-də verilmişdir.

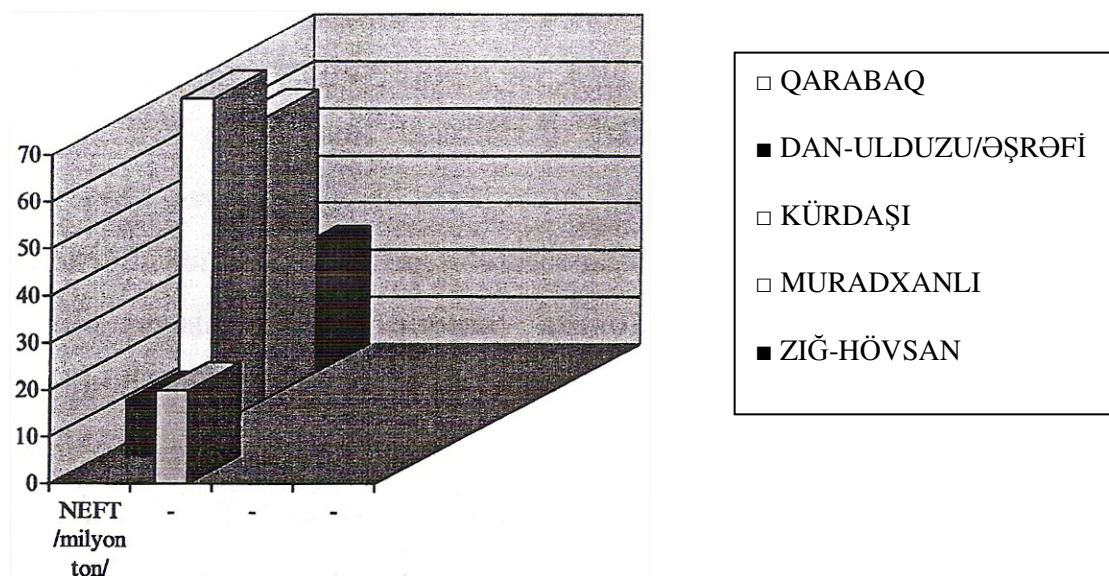
Cədvəl 2.

**AZƏRBAYCANIN NEFT SEKTORUNDA FƏALİYYƏTİ DAYANMIŞ
MÜQAVİLƏLƏR ÜZRƏ VƏZİYYƏTİN XARAKTERİSTİKASI**

S/№	MÜQAVİLƏLƏRİN ADI	İNVESTİSIYALARIN HƏCMİ, mln.dollar		İCRAAT NƏTİCƏLƏRİ
		Proqnoz	Faktiki	
1.	QARABAĞ	1700	100	Tərəfdaşların razılığına əsasən layihə bağlanıb
2.	DAN-ULDUZU/ƏŞRƏFİ	1500	60	Tərəfdaşların razılığına əsasən layihə bağlanıb
3.	LƏNKƏRAN-DƏNİZ/ TALIŞ-DƏNİZ	1500	50	Ümidverici nəticələr əldə edilməyib
4.	OĞUZ	2000	50	Nəticələr ümidverici deyil
5.	KÜRDAŞI	2300	120	Layihə rəsmən bağlanıb
6.	MURADXANLI	1200	70	Layihə rəsmən bağlanıb
7.	ARAZ/ALOV/ŞƏRQ	9000	110	İrəvanın hərbi təzyiqi nəticəsində işlər dondurulub
8.	SAVALAN/DALĞA/ LERİK-DƏNİZ/CƏNUB	4500	-	Xəzərin statusu ilə əlaqədar ratifikasiya üçün təqdim edilməyib
9.	ZƏFƏR-MƏŞƏL	2000	90	Sərbəst qazma qurğusu olmadığına görə kəşfiyyat müddətində hər hansı əhəmiyyətli bir iş görülməyib
10.	PADAR-XARƏMİ	500	40	Strukturda iş aparılmayıb
11.	ZİĞ-HÖVSAN	250	-	Ləğv olunub
CƏMİ		26450	690	-

Cədvəldən göründüyü kimi 11 neft müqaviləsi üzrə 5 kontrakt zonasında işlər rentabellik mülahizələri ilə tamamilə dayanmışdır. Fikrimizcə, bu strukturlarda fəaliyyəti bərpa etmək istiqamətində Azərbaycanın özünün neft strukturları ilə müştərək iş birliyində yerli biznesmenlərin bacarıq və kapitalından istifadə imkanları nəzərdən keçirilməli və hətta praktik olaraq pilot qaydasında sınaqmalıdır. Bu strukturlarda 200 milyon tondan çox neft ehtiyatı vardır. Ləğv olunmuş neft kontraktları zonasındakı strukturların ehtiyat potensialı aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

Diagram 1.

Belə potensialı bütöv «Azneft» İB-nin resurs bazası ilə müqayisə etmək olar. Burada artıq 500 milyon dollar sərmayə qoyuluşu reallaşmış, işlərin görülməsi üçün ilk infrastruktur təşkil edilmiş və hətta məhsuldar olan quyular da qazılmışdır. Həmin strukturlarda təkrar fəaliyyət üçün sadəcə olaraq yeni bir biznes-plan tərtib olunmalıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycanın quru ərazisində yerləşən «Binəqədi» yatağının sonrakı istismarı ilə əlaqədar sayca 24-cü olan neft kontraktı imzalanmışdır. Bu kontrakta ilk dəfə tərəfdaş kimi Azərbaycanın «Azpetrol» şirkəti iştirak edir. Yeni güc yığımında olan şirkət artıq öz sərmayə qoyuluşlarını ölkə hüdudlarından da kənarında geniş tətbiq etməyə başlamışdır. Belə ki, 2005-ci ildən başlayaraq «Azpetrol» şirkəti Moldova Respublikasında bütöv bir yanacaq-doldurma şəbəkəsi

yaratmışdır. Bütün bunlar isə «Azpetrol» şirkətinin biznes səriştəliyi və investisiya imkanları dəlalət edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət yanacaq-enerji kompleksində elmi-texniki siyasətin hazırlanması, onun normativ-hüquqi baza ilə təminatı, özəl sektorun bu sahəyə cəlb edilməsi, YEK-in texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və digər strateji məsələləri həll edir. Neft biznesinin inkişafı da dövlətin apardığı institusional siyasətdən asılıdır. Bu baxımdan dövlət hər vəchlə milli sahibkarlığın neft biznesində genişliklə təmsil olunmasına kömək etməli, sahədə səmərəli biznes fəaliyyəti üçün optimal şərait yaratmalıdır. Lakin milli sahibkarların neft biznesində uğurlu nəticələr qazanması mütərəqqi idarəçilik sisteminin öyrənilməsindən də asılı olacaqdır. Məlumdur ki, bazar mühitində qarşıya çıxan yeni məsələlərin həlli səmərəli menecment əsasında formalaşır. Neft sektorunda idarəetmənin bazar prinsiplərinə keçidi istehsal münasibətlərində dərin kök salmış ətalətli inzibati amirlik metodlarının iqtisadi yanaşma ilə əvəzlənməsini, ictimai psixoloji mühitin, sosial durumun yaxşılaşmasını diktə edir [3].

Fikrimizcə neft sektorunda vençur biznesinin inkişafına daha çox səy göstərmək lazımdır. Vençur biznesindən yeni texnologiyaların, innovasiyaların ölkəmizə gətirilməsinə, mühüm layihələrin reallaşmasına kömək edəcəkdir. Daha doğrusu, vençur biznesi məhz ləğv olunmuş kontraktlar zonasında daha çox səmərə verə bilər. Vençur kapitalından bu sahədə geniş istifadə olunması mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Hər hansı bir müvəqqəti məhdudiyyətin olmasına baxmayaraq neft sektorunda vençur biznesi inkişaf aspektində mühüm amillərdən olaraq innovasiyaların yaradıcısı və daşıyıcısına çevriləcəkdir.

Neft biznesinin inkişaf etdirilməsində məqsəd pul təyinatlı sadə investisiyalar yönəlişi ilə əhatə olunmamalıdır. Burada qabaqcıl texnologiyaları, innovasiya nailiyyətlərini təmin edən investisiyalara meydan verilməlidir. İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, neft-qaz kompleksində də innovasiya fəaliyyətə elmi-texniki, intellektual potensialı səfərbər edərək səmərəliliyi artıran tədbirlər sistemi

kimi baxılır. Məhsuldar və prosesli olmaqla texnoloji innovasiya hər iki istiqamətdə neft-qaz kompleksində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnnovasiyon fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi onun elmi-texniki potensialının durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə əlaqədardır. Neft sənayesində innovasiya layihələr müəssisədə törənən, «portfel problemlər» əsasında yaradılmalıdır. İnnovasiyanın kommersionlaşması onun bazarda əmtəə kimi çıxış etməsi ilə reallaşır. Əsaslı innovasiya menecmentinin bu sırada aparılması mühüm hesab edilir. İnnovasiya neftqazçıxarmada material və enerji məsrəfinə, əmək haqqına, maya dəyərində, mənfəətə, fondveriminə, rentabelliyyə, bir sözlə, bütün göstəricilər təsir edir.

Neft sektorunda innovasiya prosesini genişləndirməklə, elmi axtarışları maliyyələşdirməklə mühüm elmi-texniki nailiyyətlər əldə edə bilərik. Bu potensialdan dolğun istifadə etməklə neft sektorunu texnoloji yeniləşməsinə, sahəvi elmin inkişafına nail olmaq mümkündür.

Biznes fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsini kommersion fəaliyyəti təşkil edir. Kommersion fəaliyyətinə əmtəələrin alqı-satqısı ilə yanaşı, həm də onların istehsalı, eləcə də bank, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, sığorta və sair sahələrlə bağlı fəaliyyət formaları da daxil edilir. Bundan başqa kommersion fəaliyyəti ticarət fəaliyyətinin müxtəlif növ icarə, informasiya, konsaltinq, injiniring, lizinq, marketing və sair xarakterləri də özündə birləşdirir. Məhz səmərəli təşkil edilən kommersion fəaliyyəti biznes strategiyasının müvəffəqiyyətinə zəmin yaradır. Müvafiq sırada biznesmenin özünün işgüzarlığı da az əhəmiyyət daşımır. Burada işgüzarlığı yüksəldən məqamlarla yanaşı ona təsir edən mənfəət aspektlər də özünü göstərir. Bu isə daha çox risk amili ilə bağlılıqda özünü biruzə verir. Uğuru əldən vermək, çətin vəziyyətlə rastlaşmaq, mənfəət əvəzinə zərər çəkmək riski səciyyələndirən cəhətlərdəndir.

Neft biznesində multiplikativ effekt yüksəkdir. Yatağın mənimsənilməsində multiplikatorun miqdarı iki kəmiyyət ətrafında dövr edir. Hasilat layihəsinə investisiya qoyuluşu bir manatlıq xərcdə orta hesabla təxmini iki manatlıq gəlir götürür [69]. Bu gerçək reallıq isə neft sektorunda biznes fəaliyyətinin daha da

genişləndirilməsi zərurətini əsaslandırır. Bunun üçün neft sektorunda kommersial işgüzarlığı artırmaq lazımdır.

Aparılan araşdırmalar bir daha yəqinlik verir ki, neft sektorunda dinamizmi təmin etmək üçün daim əməli işlər görülməlidir. Bu istiqamətdə isə yeni biznes texnologiyaları, dünya biznes menecmentinin mütərəqqi seqmentləri dövriyyəyə gətirilməli, mövcud biznes mühiti yaxşılaşdırılmalı və genişləndirilməlidir.

Məlumdur ki, neft sənayesi iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə təmasdadır. Bu əlaqəlilik ilk növbədə yanacaq-enerji resurslarının istehlakında təyinat tapır. Son il ərzində neft-qaz məhsullarının sənaye sahələrində istehlakı xeyli məhdudlaşmışdır ki, bu da mövcud proporsionallığın dəyişməsinə təsir etmişdir. 1994-2001-ci illərdə neft sektoruna nisbətə respublikanın qeyri-neft sektorunun milli iqtisadiyyatda payı bir qədər məhdudlaşmışdır. 1996-cı ildə qeyri-neft sektorunu əhatə edən sahələrinin ÜDM-də payı 90 faizdən 2004-cü ildə 70 faizə enmişdir. Proporsiya dəyişiklikləri bir qədər də investisiya amilləri ilə bağlıdır. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmiş bütün investisiyaların orta hesabla üçdə ikisi neft sektoruna, qalan hissəsi isə qeyri-neft sektoruna yönəlmişdir. Bu prosesdə ixracat amili də müəyyən rol oynayır. Qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyəti aşağı olduğuna görə ixracda xüsusi çəkisi çox azdır. Qeyri-neft sektoru ÜDM-in üçdə iki hissəsini təşkil etməyinə baxmayaraq ölkənin 2014-cü ilin tədiyyə balansında ixracatın əsas hissəsi xam neftin və neft məhsullarının payına düşmüşdür. Dünya Bankının Azərbaycanla bağlı proqnostik məlumatlarına əsasən 2015-2020-ci illərdə ÜDM-də neftin illik payı 33,6 faiz azalacaqdır. Müvafiq göstəricilər qeyri-neft sektorunda 5-7 faiz arası tərəddüd edəcəkdir.

Apardığımız araşdırmalarda indiki artım templərinə uyğun olaraq Azərbaycanın neft sektorunda gələcək 20 il ərzində aşağıdakı üç mərhələnin təzahürü proqnozlaşdırılır:

1. 2005-2007-ci illər – investisiyaların artımı və akkummulyasiyası;
2. 2007-2012-ci illər – neft hasilatının və müvafiq olaraq neft gəlirlərinin sürətli artımı;
3. 2013-2025-ci illər – resessiya mərhələsi.

Lakin neft sektorunda irəliləyişlərin daha yüksələn xəttlə inkişafını da proqnoz etmək mümkündür. Fərqli keyfiyyəti əldə etmək üçün isə konyukturaya uyğun olaraq strateji istiqamətdə bir sıra əlavə tədbirlər də görülməlidir. Bu tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 14 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş, «Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Enerji Kompleksinin inkişafı üzrə dövlət Proqramının (2005-2015-ci illər) tələbləri çərçivəsində qurmaq olar. Bu proqram tələblərindən səmərəli istifadə etməklə neft biznesini daha dinamik inkişaf etdirmək olar. Fikrimizcə neft biznesinin inkişafı ilə bağlı bu proqramdan irəli gələn əsas və əlavə tədbirlər sistemi aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- əlverişli biznes mühitini məhdudlaşdıran şərtlər təcrid etmək;
- neft emalı zavodlarının universal standartlara uyğun modifikasiyasını reallaşdırmaqla kontraktlar çərçivəsində Azərbaycana çatacaq neftin son məhsul istehsalına qədər kompleks emalını təşkil etmək;
- yeni kiçik həcmli qaz emalı zavodları inşa etmək;
- neft donanmasında kommersial fəaliyyəti genişləndirmək;
- neft layihələrində nəzərdə tutulan zəruri servis xidməti ilə bağlı mənimsəmə xərclərinin tender əsasında milli sahibkarlara və biznes qurumlarına verilməsini təmin etmək;
- yeni qlobal neft layihələrinin bağlanılmasında daha çox mövcud milli neft infrastrukturundan istifadəni şərtləndirən tələblərlə çıxış etmək;
- kapital axınında xarici və daxili investisiya nisbətinin optimal təyinatını sistemli və proqramlı çərçivədə qurmaq, qarşılıqlı fayda əsasında istifadədə marketinq və analitik qruplar təşkil etmək;
- aparıcı neft kompaniyaları, beynəlxalq institutlarla elmi-texniki əməkdaşlığı dərinləşdirmək, yanacaq-enerji sektorunda strateji özəlləşdirmə istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirmək;
- yaradıcı təşəbbüsləri müdafiə etmək, qrantlar vermək, kadr hazırlığını beynəlxalq səviyyəyə yüksəltmək.

Beləliklə, Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq biznes fəaliyyətində müəyyən irəliləyişlər baş vermişdir. Neft sənayesində iqtisadi səmərəliliyin artırılması yeni texnika və texnologiyaların tətbiqindən daha çox asılı olacaq və bu işdə biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi mühüm amil rolunda çıxış edəcəkdir. Bütün bu fəaliyyət isə şübhəsiz ki, xarici investisiyalarsız ötürməyəcəkdir. Buna görə də xarici əməkdaşlıqda bürokratik əngəllər və mövcud məhdudlaşmalar mülayimləşdirilməlidir.

2.2. Neft strategiyasının reallaşdırılması və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatı təyinatlı sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirməyə başlamışdır. Bu siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanan Azərbaycanın neft strategiyası çıxış edir. Azərbaycanın neft strategiyasının rəsmi təməli 1994-cü ilin 20 sentyabrında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə ARDNŞ arasında «Çıraq», «Azəri» və «Günəşli» yataqlarının (AÇG) birgə işlənməsi üzrə Hasilatının Pay Bölgüsü Sazişinin (HPBS) imzalanmasından başlanğıc alır. Təsadüfi deyil ki, illər ötdükdən sonra Azərbaycan neftçisinin peşə günü haqqında qərar qəbul edərkən ümummillə lider möhtərəm Heydər Əliyev cənabları bu bayramın hər il məhz 20 sentyabrda qeyd olunmasına fərman vermişdir.

«Əsrin müqavilə si»ndən başlanan milli neft strategiyası ölkə neftinin müştərək mənimsənilməsi üzrə yeni çoxsaylı iri miqyaslı beynəlxalq neft kontraktların bağlanmasına gətirmişdir. Sayı hazırda 24-ə çatan, 15 ölkənin 33 şirkətini təmsil edən bu neft kontraktları respublikanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında son dərəcə əlamətdar hadisə kimi iqtisadiyyatın bütün sektorlarının inkişafına təkan vermişdir. Bu əməli işlərin nəticəsi olaraq ölkə itisadiyyatına yaxın 20-30 il üçün 50-60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyuluşları nəzərdə tutulur ki, bunun da artıq 20 faizdən çoxu təyinat obyektinə cəlb edilmişdir. Yaxın illərdə burada hasilatın gündəlik həcmnin bir milyon barelə çatacağı gözlənilir. 2005-

2007-ci illərdən başlayaraq yaxın 20 il ərzində Azərbaycan Respublikası təqribən 100 milyard dollara qədər mənfəət əldə edəcəkdir.

Ölkədə reallaşdırılan neft strategiyası əsasında Bakı-Supsa, Bakı-Novorosiysk neft kəmərləri işə salınmış, Səngəçal və Dübəndi terminallarının yenidənqurulması və inşası başa çatdırılmış, Azərbaycan neft sənayesinin ən iri müəssisələrindən olan «Şelflayihətikinti» zavodunun fəaliyyəti bərpa edilmiş, çoxsaylı üzən dərin qazma qurğuları modifikasiya olunaraq «İstiqlal», «Dədə Qorqud», «Qurtuluş» adları ilə səmərəli istehsala qaytarılmışdır. Bu sırada Xəzərin 1000 metrədən çox dərinliklərini fəth edən «Heydər Əliyev» adlı ən modern qazma qurğusu da inşa edilmişdir. Milli neft strategiyası çərçivəsində «Çıraq-1» platformasından hasil edilən neftin illik miqdarı 15 milyon ton həcminə yüksəlmiş, «Azəri» yatağından neftin hasilatına başlanılmışdır. Bu strategiyanın əsas prinsipal layihələrindən olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşası gerçəkləşmiş, Xəzərin bənzərsiz qaz və qaz Kondensat yatağı olan «Şahdəniz»dən təbii qazın sahilə gətirilməsi və oradan Avropa bazarlarına çıxarılan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisinə başlanılmışdır.

Neft strategiyasının əhatə dairəsində olan digər neft kontraktları üzrə də kəşfiyyat, qazma və istismar işləri geniş vüsət almış, sahəvi infrastrukturun modifikasiyası prosesi yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Neft-qaz resurslarının işlənməsinə yönələn güclü kapital axını köhnə yataqlar zonasını da əhatə etdirmişdir. Neft-qaz potensialından səmərəli istifadədə daha bir mütərəqqi təsisat «Neft Fondu» yaradılmışdır.

Neft strategiyasının uğurla reallaşması istiqamətində respublikanın icra strukturlarında da institusional dəyişikliklər aparılmışdır. ARDNŞ-də yeni idarəetmə strukturu formalaşdırılmış, bütün energetik kompleksi və habelə bütövlükdə sənaye sistemini koordinasiya edərək buradakı dövlət siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Energetika və Sənaye Nazirliyi yaradılmışdır. Daim tərəqqi edən, təkmilləşən milli neft strategiyasının əhatə dairəsi genişlənərək qeyri-neft sektorunda da möhkəmlənmiş, ölkənin sosial infrastrukturunun daha mobil şəkildə təkmilləşməsinə səfərbər olunmuşdur. Bununla belə ölkənin neft strategiya-

sının reallaşması istiqamətində görülməç işlərin miqyası əldə edilmiş nəticələrdən daha genişdir.

Yaxın gələcəkdə Azərbaycan neft strategiyası fəvqündə dayanan prioritetlər triadasını isə aşağıdakılar əhatə edir:

– kontraktlar sahəsində karbohidrogen resurslarının hasilatı, dominat olaraq aşağıdakı yataqlarda:

– neft – «Azəri-Çıraq-Günəşli» (ehityatlar: 730 milyon ton neft, 96 milyard m^3 qaz, 6 milyon ton kondensat);

– qazkondensat – «Şahdəniz» (ehityatlar: 700 milyard m^3 qaz, 200 milyon ton kondensat).

– **iki tərəfli enerji dəhlizi yaratmaqla dünya bazarlarına layihələr üzrə neft və qaz resurslarını ixrac etməç:**

– neft üzrə – Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri;

– qaz üzrə – Bakı-Ərzurum kəməri.

– **əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, milli və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirməsi üçün neft-qaz resurslarının hasilatından əldə edilən gəlirlərin aktiv olaraq təkrar istehsala istiqamətləndirilməsi:**

– qeyri-neft sektoruna;

– gələcək nəsillərin pay fonduna.

Vurğulamaq lazımdır ki, milli neft strategiyası ideoloji aspekt və keyifyyətə də malikdir. Azərbaycanın tarixən neft ölkəsi kimi məşhurluğu keçmişdə olduğu kimi indinin özündə də ənənəvi olaraq xalqın milli-mental həyatında, sosial düşüncəsində, təsərrüfatçılıqda əhəmiyyətli rol oynayır, ictimai iftixar və qürur hissləri yaradır. Hazırkı mərhələdə neft sərvətləri iqtisadi islahatların effektiv stimulyatoru və xarici investisiyaların qarantı rolunda çıxış edir. Məhz buna görə də həyata keçirilən milli neft strategiyası respublikada baş verən bütün sosial və iqtisadi yaranışların lokomotivi olaraq irəliləyişlərə təminat verir [11].

Neft strategiyasının uğurlu reallaşmasına liberal iqtisadiyyata tez və tam keçidin generasiya mənəbəyi kimi də baxılır. Qeyd etməliyik ki, milli neft strategiyası heç də tamılıqla lokal tapşırıqların reallaşması problemlərini hədəf

seçməmişdir. Onun vəzifələri həm də geniş dairədə global və regional layihələrin gerçəkləşməsinə hesablanmışdır. Hazırkı geosiyasi və geoiqtisadi situasiya dayanaqlı olaraq Azərbaycanı qarşılıqlı mənfəətli və məhsuldar inteqrasiyaya, planetin mineral-xammal bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində öz karbohidrogen resurslarının səmərəli paylaşmasına kökləyir. Belə ki, yaxın iki onillik ərzində Azərbaycan dünya bazarlarına hər il davamlı olaraq 45-50 milyon ton neft, 8-10 milyard kub.m həcmində təbii qaz çıxaracaqdır. Bu reallıq Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Ərzurum qaz kəmərlərinin strateji əhəmiyyətini həm də, yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə Xəzər regionu dövlətlərinin iqtisadi və energetik təhlükəsizliklərinin təminatçısına çevirəcəkdir. Müvafiq strateji enerji dəhlizləri Böyük İpək Yolunun da tam miqyaslı işə düşməsi sahəsində Azərbaycanın iqtisadi müsətəqilliyini daha da möhkəmləndirəcəkdir [3, 13].

Milli neft strategiyasının ictimai-siyasi əhəmiyyətini, sosial-iqtisadi effektivliyini şərh edərkən onun kommersial mahiyyətə malik olduğunu unutmamaq olmaz. Məhz kommersiya faktoru investisiya axınını, inteqrasiyalı iş birliyini və bundan irəli gələn sosial-iqtisadi səmərəni vəhdət halına salır. Əslində neft strategiyası da bütün möhtəşəm layihə və konsepsiyalarda olduğu kimi iki qütblüdür. Qütblərin bir tərəfində sosial-iqtisadi keyfiyyətlər dayanırsa, digər tərəfə kommersial maraqlar hakim kəsilir. Bu baxımdan milli neft strategiyasının biznes mahiyyətinin açılışını genişləndirərək qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tərəfi üçün bu strategiya ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi keyfiyyəti, qarşı tərəflər üçün isə biznes maraqlarını ifadə edir. Bununla belə bu strategiyanın Azərbaycan üçün də iqtisadi aspektdə yetərli biznes təməlciliyi vardır. Hətta bu fundamentallıq heç də xarici investorum kommersiya maraqlarından geridə qalmır. Fərq bir qədər ondadır ki, Azərbaycan hissəsində kommersiya maraqlarını dövlət, müqabil hissədə isə əksərən müsətəqil şirkətlər təcəssüm etdirir [12, 20].

Neft strategiyasının səmərəli reallaşdırılması yetərli dərəcədə ölkədə mövcud biznes mühitinin özünün yaxşılaşdırılmasından asılıdır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması imkanlarının müəyyən edilməsi isə Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkül tapmış müasir struktur və infrastrukturuna bir daha nəzər yetirilməsini qaçılmaz

edir. Belə ki, neft sənayesinin mövcud strukturunun təkmilləşdirilməsi prosesi müvafiq biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasında pozitiv funksionallığı ifa edəcəkdir.

Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin neft sənayesi kəşfiyyatdan son istehlakçıya qədər istehsal tsiklini əhatə edən şaqulu integrasiyalı holding təyinatlı struktur – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) adlı vahid qurumda təşkilatlanmışdır. Beynəlxalq aləmdə fəaliyyət göstərən analoji qurumlardan fərqli olaraq ARDNŞ-də bazar prinsiplərinə və korporativ menecmentə müvafiq tam şəbəkəli səhmləşmə prosesi aparılmamışdır. Səhmləşmə isə onun təsisçisi olduğu müştərək qurumlarda mövcuddur. Belə reallıq isə təşkilata daha çox qeyri-bazar strukturlu təyinat görüntüsü verir. Elə buna görə də mövcud təşkilati struktur əsas fondları 5 milyard dollar həcmində olan, 70 mindən çox əməkdaşı əhatə edən şirkətdə daxili investisiya prosesi məhdudlaşır.

ARDNŞ-nin holding təşkilat kimi fəaliyyəti bu tip şirkət formasına diqqət yetirməyi şərtləndirir. Belə ki, təcrübəyə istinadən holding şirkəti dövlət və ya özəl quruluşdan asılı olmayaraq təşkilati nöqteyi-nəzərdən zəif forma hesab edilir. Burada kadr seçimində, menecer təyinatında mövqe, siyasi məqsədlər, professionalizmin arxaya çəkilməsi, müəssisənin mülkiyyətçisi ilə menecer arasında yeni bürokratik mühitin qaynaqlandırılması da istisna deyildir. Lakin holding şirkətləri biznesin təşkilinin effektiv formasıdır.

ARDNŞ biznes sferasında müəyyən istisnalarla yalnız iri yataqların işlənməsi prosesində fəaliyyətini nümayiş etdirir. Nəzərdən keçirilən reallıqlar fonunda Azərbaycanda formalaşan neft biznesi də əsasən iri miqyaslı yataqların işlənməsi prosesində yaranmışdır. Bu neft kontraktları çevrəsində həyata keçirilmiş və bir sıra infrastruktur obyektlərində də kiçik miqyasda servis çevrəsində təzahür etmişdir. Respublikada təşəkkül tapan müasir neft biznesinə formaca aşağıdakı kimi təsnifat vermək olar:

- ofoşor neft biznesi – HPB;
- risk-servis biznesi.

Müasir neft biznesinin sahəvi strukturuna isə aşağıdakı tip müəssisələr silsiləsi daxildir:

- konsorsium;
- xarici kapitallı müştərək müəssisələr;
- ARDNŞ-də aparılan özəlləşmə prosesində yaranan kiçik podratçı qurumlar.

Bu strateji prioritetlərin optimal reallaşması üçün neft strategiyası aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini şərtləndirir:

- ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların hüquqi bazasının mütəmadi təkmilləşdirilməsi;
- iqtisadiyyatın yeni sistemə keçidi və adaptasiyası prosesinin maksimal olaraq qısa müddətlərdə reallaşdırılması;
- idarəetmənin şəffaflığı və səmərəliliyinin təyinatı;
- qarşılıqlı əlverişli inteqrasiyanın dərinləşməsi üçün yeni əməkdaşlıq formalarının işlənməsi və təyinatı;
- Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, innovasiyon fəaliyyətin genişləndirilməsi;
- təkmil büdcə sisteminin formalaşdırılması;
- vergi-uçot sisteminin beynəlxalq standartlara transformasiyasının təminatı, kommersiya banklarının fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi;
- rəqabətədavamlı istehsalın və servisin təşkili;
- inteqrir biznesin mühüm sahələri üzrə uzunmüddətli müqavilələrin bağlanması;
- ictimai rifahın yüksəlişi, təhsil, elm, mədəniyyət və səhiyyə sferasında universal yüksəlişlərə və ekoloji situasiyanın nəzarətə götürülməsinə nail olunması.

ARDNŞ-da əsas neft və qaz ənənəvi olaraq köhnə yataqlardan hasil olunur. Artıq bir neçə ildir ki, bu yataqlardan stabil olaraq 8-9 milyon ton neft çıxarılır. Neftin 6-7 milyon tonu dənizdə, qalan hissəsi isə qurudan hasil edilir. Hazırda dənizdə və quruda olmaqla Azərbaycanda kəşf olunmuş, işləməyə verilmiş və perspektivdə olan 231 struktur mövcuddur. Bu strukturların 38,1 faizi dənizdə, 61,9 faizi isə quruda yerləşir. Respublikada 69 neft yatağı aşkarlanmışdır ki, onların 42-si qurunun, 27-si dənizin payına düşür. Bütün fəaliyyəti ərzində Azərbaycana məxsus yataqlardan 1,8 milyard tondan çox karbohidrogen resursu

çıxarılmışdır. Hasilat pikləri: neft üzrə 1941-ci ildə 23,4 milyon ton neft, 1981-ci ildə 15 milyard m³ təbii qaz [13, 19].

Azərbaycanın neft sənayesinin perspektivləri dəniz şelfi ilə bağlıdır. Burada neftli strukturlar başlıca olaraq Abşeron arxipelaqında (82%) cəmləşmişdir. Burada hasilatın əsas hissəsini Günəşli (70%) yatağı təmin edir.

Azərbaycanın neft-qaz kompleksində neft kontraktlarının əhatə etdiyi istismar obyektləri mühüm yer tutur. Burada bağlanan müqavilənin 18 dəniz şelfini, 6-sı isə quru ərazilərini əhatə etmişdir. Bağlanmış müqavilə br üzrə 15 əməliyyat şirkəti yaradılmışdır ki, bunlardan da hazırda yalnız 13 fəaliyyət göstərir. Bir sıra əməliyyat şirkətləri layihədə istismar obyektlərində nəzərdə tutulan həcmdə karbohidrogen resursunun olmaması ilə fəaliyyətlərini dayandırmışlar. Fəaliyyətləri dayandırmış yataqlara xeyli 500\$ milyon həcmində investisiyalar qoyulmuşdur. Belə vəziyyət heç də məyusedici hal kimi nəzərdən keçirilməməlidir. Xəzərin Azərbaycan sektoruna sərmayə yatırmış şirkətlər respublikanın müvafiq geoloji bankını yeni informasiyalarla təmin etmiş, müvafiq sahələrdə təməl işləri əsasında infrastruktur qurmuşlar. Bu vəziyyət Azərbaycana həmin strukturlardan texnoloji rentabellik həllini tapacağı təqdirdə istismarın həyata keçirilməsi və yenə də həmin yataqlardan sərbət istifadə hüquqları vermişdir [12, 87].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın təsdiqlənmiş neft potensialı 7 milyard barel hesablanır. Əgər bu sürətlə istismar gedərsə həmin ehtiyatlar ölkəyə 61 ilə bəs edər. Bu göstərici qlobal miqyasda hazırda 41 ilə bərabərdir. Bu potensial isə respublikamızı yeni əsrdə inkişaf etmiş dövlətlər müstəvisinə düşməsinə geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanda adambaşına neft resurslarının həcmi Kanadada, Misirdə, İndoneziyada, Nigeriyada olduğundan çoxdur. Lakin bu üstünlük həmin dövlətlərdə ÜDM-in adambaşına bölgüsü ilə müvafiq paralellik aparmağa imkan vermir.

Neft strategiyası çərçivəsində bağlanmış kontraktlar üzrə potensial ehtiyatlar cədvəl 3-də verilmişdir.

MÜQAVİLƏLƏR ÜZRƏ PROQNOZLAŞDIRILAN EHTİYATLAR

S/ №	Müqavilələr	Neft (mln.ton)	Təbii qaz (mlrd.m3)	Kondensat (mln.ton)
1	Azəri, Çıraq, Çünəşli	730	96	6
2	Qarabağ	8		
3	Şahdəniz	-	700	200
4	Dan Ulduzu/Əşrəfi	11,9		
5	Lənkəran/Talış dəniz	-		
6	Oğuz	70	53	3
7	Abşeron	120	3000	27
8	Naxçıvan	66	172	12
9	Yalama - D-222	50		
10	Kürsəngi-Qarabağlı	17		
11	Zəfər-Məşəl	140		
12	İnam	50	100	100
13	Yanan Tava, Muğan-Dəniz, Atəşgah	75-90		
14	Muradxanlı	60		
15	Kürdaşı	90-100		
16	Araz, Alov, Şərç	500 mln. tona ekvivalent		
17	Cənub-Qərbi Qobustan	15-20	25	
18	Savalan, Dalğa, Cənub, Lerik-Dəniz	100		
19	Padar-Xarəmi	30		
20	Kələmətdin-Mişovdağ	9,9		
21	Hövsan-Zığ	18-25		
22	Pirsaat	7		
23	Qaraçuxur	13,5	9	
24	Binəqədi	12,8	8	

Kontrakt zonasında ehtiyat parametrliliyi və investisiya həcmliliyi baxımından ən tutumlu neft müqaviləsi «Əsrin kontraktı»dır. Bu kontrakt üzrə hasilat 1997-ci ildən başlayaraq təmin olunur. İndiyədək «Əsrin kontraktı» çərçivəsində «Çıraq» platformasından ümumilikdə 50 milyon tondan çox neft çıxarılmış və xarici bazarlara göndərilmişdir. Müqavilənin reallaşması üçün unsorsium tərəf-

daşları Böyük Britaniyanın BP şirkətinin operatorluğu ilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) qurumunu təsis etmişlər. Müəssisə tipi kimi, ABƏŞ məhdud məsullıyyətli profilə malikdir və Qalman adalarında konsorsium tərəfdaşlarının səhm paketi proporsiyasında offşor şirkət kimi qeydiyyatdan keçmişdir. Gəlirsiz və büdcəsində kəsiri olmayan, komplektləşdirilmiş ştat sayına malik və Azərbaycan hökuməti qarşısında yerli işçilərin işə götürülməsi ilə bağlı öhdəlikli bir əməliyyat şirkəti kimi ABƏŞ-in fəaliyyət proqramı hər il Azərbaycan hökuməti, ARDNŞ və xarici neft şirkətləri nümayəndələrindən ibarət Rəhbər Komitə tərəfindən təsdiq olunur.

Milli neft strategiyasında Xəzər neftinin Avropa bazarlarına nəqli prosesində üç kəmərin şərtliliyi ilə sürülmüşdür. Bunlardan ikisi – Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk kəmərləri artıq fəaliyyət göstərməkdədirlər. Supsa kəməri 6 milyon ton buraxılışa malikdir. Modifikasiyada onun buraxılış həcmi 10 milyon tona yüksəltmək mümkündür. Bakı-Novorossiysk kəmərinin müasir buraxılış gücü də, təxminən Bakı-Supsa ilə eyniyyət təşkil edir. Lakin kəmərin genişləndirməsi imkanları 15 milyon ton hesablanır. Bu kəmərlərdə tariflər də müxtəlifdir. Bakı-Novorossiysk kəmərinin tarifləri 15,6 dollar olduğu halda, Bakı-Supsada bu tariflər 5-6 dəfə aşağı – 2,7 dollara bərabərdir. Belə vəziyyətin mövcudluğu hər milyon tonda 13 milyon dollar itki deməkdir. Kəmərlərdən AGÇ-dan hasil edilən ilkin neftlə yanaşı, köhnə yataqlardan çıxarılan neft də nəql olunur. Böyük neftin hasilatını isə Azərbaycanı global enerji mərkəzinə çevirəcək Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətti təmin edir.

Azərbaycanın Xəzər Sektorunda fəaliyyət nəticəliyi təmin edilən ikinci mühüm neft kontraklı, neft strategiyasının ən mühüm struktur prioriteti «Şahdəniz» müqaviləsidir. Son 20 ildə dünya neft tarixində ikinci belə unikal təbii qaz yatağı aşkarlanmamışdır. «Şahdəniz» Azərbaycanın Xəzər sektorunda hasil ediləcək neftin miqdarının 50 milyon tona yüksəlməsinə də yardımçı olacaqdır. Buradan çıxarılan qazın Avropa bazarlarına çıxışını isə Bakı-Ərzurum kəməri təmin edəcəkdir.

Neft biznesinin təşkilinin təminatında emal obyektlərinin mövcudluğunun əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Azərbaycan karbohidrogen resurslarını emal edən

sənaye yaratma baxımından da daim irəlidə olmuşdur. Hazırda respublikada iki neft emalı zavodu «Azərneftyağ» və «Azərneftyanacaq» fəaliyyət göstərir. Zavodların birgə layihə gücü 25 milyon ton neftə hesablanmışdır. SSRİ zamanında inşa edilən bu zavodların tam gücü ilə işləməsi üçün ittifaqın digər regionlarından neft daşınırdı. Gətirilən xammal hesabına burada 1975-ci ildə rekord miqdarda – 23,43 milyon ton neft emal olunmuşdur. İstehsal tsikli və texnoloji forması son dərəcə müasir olmayan bu zavodlar hazırda yalnız yerli xammal hesabına fəaliyyət göstərir və hər il istehsal gücündən 3 dəfə az neft emal edirlər [2].

Neft biznesini daha da inkişaf etdirmək üçün bu zavodların qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan modernizasiyası və emal diversifikasiyası zəruridir. Xatırladaq ki, dünya təcrübəsində belə nəhəng zavodların inşasına üstünlük verilmir. Lakin buna baxmayaraq bir sıra ölkələr, xüsusən də Çexiya, Polşa, Macarıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan milli energetik strategiyalarına müvafiq olaraq bu tip zavodların inşası və modernizasiyasını reallaşdırırlar. Buna görə də həmin zavodlarda neft kontraktları çərçivəsində əlavə emal proseslərinin gerçəkləşdirilməsi plan və proqramları hazırlanmalıdır. Bu proses ilk növbədə mazut, dizel yanacağı və kerosin istehsalında reallaşdırıla bilər. Belə ki, kontrakt tərəfdaşları dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsi ilə bu məhsulların Avropa bazarlarına çıxışını təmin edə bilərlər. Bakı zavodlarında emal tarifləri də yüksək deyildir. Proses kommersiya şərtlərinə uyğun olaraq həm ödənişli və həm də tollinq prosedurunda reallaşdırıla bilər. Yəni emal xərcləri xammalın hesabına kompensasiya oluna bilər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, neft xam şəkildə son istehlak məhsulu sayılmadığından o, emal edilməyə məhkumdur. Azərbaycan nefti də Avropa bazarlarına çatdırıldıqdan sonra həmin ölkələrdə emal prosesindən keçir. Avropada, xüsusən İtaliya və Fransada keyfiyyətli və müasir standartlı emal və neft məhsulları istehsal edilən am industrial komplekslər fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycanın konsorsium tərəfdaşları da bu emalın ölkə xaricində olmasına üstünlük verirlər. Lakin bu kontraktlarda payçı kimi iştirak edən ARDNŞ heç şübhəsiz ki, milli neft strategiyasına uyğun olaraq öz sərəncamında qalan artıq neftin Bakının emal zavodlarına göndərişini və bu sırada zavodların səmərəli fəaliyyəti bir daha əmin edilmiş olar. Burada bir faktı

da nəzərdən qaçırmaq olmaz. Əgər Azərbaycanın pay neftini xam şəkildə deyil hazır məhsul formasında ixracını istəyiriksə, onda emal zavodlarının tam və ya qismən özəlləşdirilməsi strategiyasına üstünlük verməliyik. Məhz belə istiqamət ölkədə mövcud neft biznesi mühitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edər.

Bakı şəhərində neft emalı müəssisələri ilə yanaşı, qaz emalını həyata keçirən müvafiq zavodlar da mövcuddur. Bu zavodlar işərisində 1961-ci ildən fəaliyyət göstərən, 2002-ci ildə isə özəlləşdirməyə açıq elan olunmuş Bakı Qaz Emalı Zavodu mühüm yer tutur. Zavodda başlıca olaraq maye qaz, propan-butan-pentan fraksiyası, qaz-benzin, yerli kimya sənayesi üçün müxtəlif məhsullar istehsal edilir. Burada köhnə dəniz yataqlarından çıxarılan təbii qaz emal və təmizlənmə prosesindən keçir. Lakin zavodun istehsal gücü ölkədə hasil edilən qaz potensialına müvafiq deyildir. Məlumdur ki, «Əsrin kontraktı» çərçivəsində hasil edilən səmt qazı Azərbaycana pulsuz verilir. Bu baxımdan neft strategiyası tələb edir ki, kontraktlar zonasında hasil edilən səmt qazının həm təbii və həm də sıxılmış şəkildə məişətdə istifadəsi və ixraca yönəldilməsi səmərəli həllinə qovuşsun. Digər tərəfdən, Şahdəniz layihəsinin gerçəkləşmə perspektivi bu strateji əhəmiyyətli istiqamətin reallaşmasında mühüm amilə çevriləcəkdir. Ona görə də, gələcəkdə təbii qaz hasilatının artırılmasına istinadən ölkədə müvafiq strukturların yaradılması prosesi indidən həllini tapmalıdır. Azərbaycanda qaz hasilatının artacağı təqdirdə zavodun istehsal gücünün artırılmasına və yaxud tələblərə uyğun müvafiq tipli və ölçülü zavodların tikilməsinə ehtiyac yaranacaqdır. Dünya enerji balansında təbii qazın artmasına istinadən respublikamız da qazla bağlı biznesin inkişaf etdirilməsi problemi ilə kəskin üz-üzə qalacaqdır. Bununla belə ölkədə artan təbii qaz hasilatı özü də milli neft strategiyasına uyğun kəmərlərsiz istehlak olunan maye və sıxılmış qazın istehsalının da genişlənməsini şərtləndirir. Azərbaycanda qismən də olsa daxili bazara əsaslanan maye qaz istehsal edən özəl kommersiya müəssisələri mövcuddur. Artan qaz perspektivi isə bu sahədə də texnoloji nailiyyətləri əks etdirən yeni istehsal sahələrinin açılmasını tələb edir. Maye və sıxılmış qaza nəinki ölkədə, hətta yaxın xaricdə də tələbat var və o daim artmaqdadır [14, 57].

Qaz sənayesinin və təchizatının inkişaf etdirilməsi bir sıra digər kompleks tədbirlərin də həyata keçirilməsini şərtləndirir. Təbii qazın saxlanması Bakı şəhəri yaxınlığında mövcud «Qaradağ» və «Qalmaz» yeraltı qaz anbarları vasitəsi ilə reallaşır. Bu anbarların ümumi aktiv həcmi 3 milyard kub.m-dir. Elmi əsaslandırma və praktikaya görə iri təchizat obyektlərində bu yanacaq növünə olan tələbatın 10 faizi miqdarında anbar ehtiyatının olması zəruridir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasını fasiləsiz təbii qazla təmin etmək üçün müvafiq anbarların gücü 10 milyard kub.m-ə çatdırılmalı, yeni qazholderlərin inşası reallaşmalıdır. Həllini gözləyən bu vacib işin həyata keçməsində neft kontraktları üzrə tərəfdaşların iştirakı məqsədmüvafiq sayılır.

Azərbaycan neft strategiyası ənənəvi neft maşınqayırma sənayesinin yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. Məlum olduğu kimi, neftin beşiyi sayılan Azərbaycanda son bir əsrdə yetərli geniş neft maşınqayırma kompleksi formalaşmışdır. Bu kompleks uzun bir tarixi dövr ərzində SSRİ-nin neft sənayesi müəssisələrini neft maşınqayırması avadanlıqları ilə fasiləsiz təmin etmiş və bu məhsulların bir hissəsi xaricə də göndərilmişdir. SSRİ dağıldıqdan sonra əsasən ittifaq nazirliklərinə tabe olan bu müəssisələr bir müddət sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmiş, sonradan onların əsas hissəsi yeni yaradılmış «Azərneftkimyamaş» təşkilatının, digər bir hissəsi isə ARDNŞ-in sərəcamına verilmişdir. Bu istehsal kompleksinin respublika neft sənayesinin təchizatında payı müasir məqamda 20 faiz həddində tərəddüd edir. Müvafiq göstərici 10-15 il öncə tam 100 faiz həddində olmuşdur. İttifaqın dağılması, ənənəvi bazarların itirilməsi, istehsal gücündə tam işləməmə neft maşınqayırma zavodlarının texnoloji yeniləşməsinə mənfi təsir göstərmiş, onların daxili bazardakı payının kəskin azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Hazırda ARDNŞ-ə tələb olunan neft maşınqayırması avadanlıqları və hissələrinin 80 faizə qədəri idxal hesabına təmin olunur. Neft kontraktları çərçivəsində də ölkənin neft maşınqayırması kompleksinin imkanlarından zəif istifadə edilir. Belə vəziyyətin mövcudluğu səbəbsiz deyildir.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan neft strategiyası çərçivəsində biznes cəlbediciliyinin artırılmasının ən məhsuldar obyektlərindən biri olan

neft maşınqayırma kompleksi müasir texnoloji tələblilik baxımından resesiyaya uğramışdır. Buradakı investisiya qoyuluşların zəifliyi onları neft kontraktları sferasına integrasiyasını məhdudlaşdırmışdır. Aydın reallıqdır ki, möhtəşəm neft layihələri həyata keçirilən respublikada neft maşınqayırma kompleksinin geniş bərpa işi sürətləndirilməli, bu nəhəng miqyaslı ənənəvi sənaye sahəsi kommersial əsasda yenidən qurulmalıdır. Mövcud zavodların müvafiq universal standartlara uyğun modernizasiyası, onların dünya institutlarının standartlarına uyğun müvafiq icazəsi ilə məhsul istehsal etmək səlahiyyəti verilən reyting sənədi – beynəlxalq monoqramlar alması prosesi sürətləndirilməli və bu işin biznes mühiti yaxşılaşdırılması üçün hökumət orqanları güzəştli şərtlərlə çıxış etməlidirlər. Monoqramların alınması zavodlara istehsal məhsulunun birbaşa beynəlxalq bazara çıxışında əhəmiyyət kəsb edən sertifikat təminatı verir. Azərbaycanda hələlik yalnız bir, Bakı maşınqayırma zavodu 2001-ci ildə Amerika Neft İnstitutunun monoqramını almışdır. Xəzərdə beynəlxalq neft kontraktları bağlanılmasında monoqram məsələsi də əksini tapmışdır. Bakı neftmaşınqayırma zavodlarının bir qisminin də tam gücü ilə işləməməsi və müvafiq kontraktlara xidmət etməməsi də həmin müqavilə şərtlərindən irəli gəlmişdir.

Modernizasiya işlərinin investisiya təminatlılığında neft kontraktlarından istifadə imkanları da genişləndirilməlidir. Milli neft maşınqayırma kompleksinin dirçəldilməsi həm də MDB məkanında itirilmiş ənənəvi bazardan yenidən faydalanmaq imkanı yarada bilər.

Məlumdur ki, karbohidrogen resursları neft-kimyası sənayesi üçün də əvəzsiz xammal mənbəyidir. Bu səbəblərdən də Azərbaycanda neft-kimyası sənayesinin əsaslı çəkildə yenidən qurulmasına ehtiyac vardır. Neft kontraktları çərçivəsində bu sahədə hazırda geniş əməkdaşlıq əlaqələri olmasa da, perspektivdə müvafiq əməkdaşlığın inkişafı qaçılmazdır. Gələcəkdə ölkənin iqtisadi dirçəlişində neft-kimya kompleksinin rolu daha da artacaqdır. Şübhəsiz ki, daxili iqtisadi problemlər həllini tapdıqca hazır məhsul strategiyasına geniş keçid təmin olunacaqdır. Belə bir fakt mövcuddur ki, neft-kimyası məhsulunun effektivliyi neft və təbii qazın xam formalı satış dəyərindən 7-8 dəfə üstündür.

Neft kontraktları üzrə əlaqəli sahələr sistemində yanacaq-enerji kompleksi müəssisələri, xüsusən də, enerji istehsalı mühüm yer tutur. Məlumdur ki, respublikada enerji istehsalının 80 faizi İstilik Elektrik Stansiyaları /İES/ vasitəsi ilə təmin edilir. Köhnə yataqlardan hasil olunan neftin hər il orta hesabla 4-4,5 milyon tonu mazut şəklində və təbii qazın 2-2,5 milyard kub.m-i enerji istehsal edən komplekslərə yönəldilir. Son illər elektrik enerjisi ilə bağlı ölkədə məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu hal elektrik enerjisindən səmərəli istifadənin və onun istehsalının artmasını şərtləndirir. Aydınır ki, respublikada istehsal edilən elektrik enerjisinin bir hissəsi də neft kontraktları çərçivəsində hasilatın təminatına məsrəf olunur. Belə reallıq isə neft kontraktları tərəfdaşları ilə iqtisadi münasibətlərin qurulmasında yeni şərtləri formalaşdırır. Buna görə də neft kontraktları çərçivəsində istehsal olunan enerjinin miqyası baxımından eyni miqdarında İES-lərə müvafiq resurslar ayrılmalıdır. Belə prosesi aralıq servis kommersiya qurumları asanlıqla reallaşdıra bilər və belə fəaliyyət respublikamızda neft, enerji biznesinin inkişafına yeni stimullar gətirər [15].

Neft strategiyası yalnız neft sektoru ilə məhdudlaşmır. Onun ümdə ideyasının fəvqündə neft sənayesinin tərəqqisi əsasında əlverişli biznes mühiti yaratmaqla iqtisadiyyatın digər sahələrinin intensiv inkişafı dayanır. Bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, investisiya prosesinin qaynaq elementi kimi neft-qaz resursları çıxış etsə də, ölkəmiz sərmayəçilər üçün hələ də riskli məkan olaraq qalır. Risklilik amilini də bu günün reallıqları ilə təbii saymaq olar. Heç şübhəsiz ki, yeni demokratik və institusional dəyişmələr investisiyon riskin mülayimləşməsində də əks olunacaqdır. 2005-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanda bağlanmış neft kontraktları üzrə investisiya qoyuluşları cədvəl 4-də verilmişdir.

**AZƏRBAYCANDA BAĞLANMIŞ NEFT KONTRAKTLARI
ÜZRƏ İNVESTİSİYALARIN HƏCMİ**

(milyard ABŞ dolları ilə)

№	NEFT KONTRAKLARI	CƏMİ
1	AZƏRİ, ÇİRAQ, GÜNƏŞLİ	7.5
2	QARABAĞ	0.2
3	ŞAHDƏNİZ	1.2
4	DAN ULDUZU/ ƏŞRƏFİ	0.1
5	LƏNKƏRAN, TALİŞ DƏNİZ	0.1
6	YALAMA - /D-222/	0.1
7	OĞUZ	0.1
8	ABŞERON	0.2
9	NAXÇIVAN	0.3
10	KÜRDAŞI	0.2
11	QOBUSTAN	0.1
12	İNAM	0.1
13	MURADXANLI	0.1
14	ALOV, ARAZ, ŞƏRQ	0.2
15	KÜRSƏNQİ	0.1
16	YANAN-TAYA	0.2
17	ZƏFƏR-MƏŞƏL	0.2
18	SAVALAN, DALĞA, LERİK-DƏNİZ, CƏNUB	-
19	PADAR- XARƏMİ	0.1
20	KƏLAMƏTDİN-MİŞOVDAĞ	0.1
21	ZIX-HÖVSAN	-
22	PİRSAAT	-
23	QARAÇIXUR	-
24	BİNƏQƏDİ	-
CƏMİ:		11.2

Respublikanın neft sektoruna yönələn investisiyaların əsas hissəsini birbaşa sərmayələr təşkil edir. Bu sərmayələr ümumi investisiya qoyuluşlarının 80 faizinə bərabərdir. Kontraktlar çərçivəsində ARDNŞ-ə mənsub neft də xarici bazarlara çıxarılır və əldə edilən «neft dollarları» ARDNF də akkumlyasiya olunur. Xarici neft şirkətlərlə birgə görülən işlər nəticəsində Azərbaycana gələn ümumi mənfəəti 3 kateqoriyaya bölmək olar:

1. nəğd pul şəklində;
2. əmək haqqı, vergilər və sosial ödəmələr şəklində;
3. yerli və birgə müəssisələrin göstərdikləri servis xidmətinə və icarə haqqlarına ödənilmiş pul şəklində.

Gəlirlərin bölgüsündə də xüsusi forma nəzərdə tutulmuşdur. «dövlətlə investor arasında məhsulun bölgüsü konkret yatağın mənimsənilməsi xərcləri əsasında planlaşdırılır. Belə metodik alətin olması dövlət və investorun maraqlarını kiçiltmədən bağlanmış kontraktlar şərtində daha obyektiv qərarların verilməsinə imkan yaradır» [24, s.572].

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, milli neft strategiyası çərçivəsində neft biznesinin inkişaf etdirilməsi, investisiya mühitinin əlverişliliyinin artırılması yeni kontrakt formalarının tətbiqini, qanunvericilik bazasının təkmilləşməsini vergiqoymanın mülayimləşməsi ilə qarşılıqlı bağlılıqdadır. Belə vəziyyətin mövcudluğu xüsusi olaraq özünü azrentabelli, azdebitli köhnə yataqların reabilitasiyası prosesində daha qabarıq göstərir. Kiçik sahələrin daha çevik investisiyalaşdırılmasında lisenziya xüsusiyyətli kontrakt formalarının tətbiqi bu baxımdan daha münasibdir. Belə ki, neft sektorunda istehsal artımı üçün geniş həcmli vəsaitlər tələb edilməyən sahələr yetərincədir. İri neft şirkətləri isə əsasən daha çox böyük yataqlara sərmayə qoyuluşunda maraqlıdırlar. Bu baxımdan tükənən və daha çox əmək və kapital tutumu tələb edən yataqlarda qalıq neftinin çıxarılması belə şirkətlərdə o qədər də kommersiya marağına səbəb olmur. Biznes praktikasına görə, adətən, ehtiyatları tükənmə mərhələsinə yetişən yataqlar kiçik şirkətlər və yaxud da yerli kapital hesabına investisiyalaşdırılır [33]. Müasir mərhələdə icarə, dövlət müəssisələrinin müqavilə əsasında fərdi layihələr üzrə idarəetməyə verilməsi istiqamətində müvafiq normativ-hüquqi aktlar və qanunlar qəbul edilərsə respublikada neft biznesinin inkişaf etdirilməsi həllini tapacaqdır. Neft biznesinə yerli sahibkarların, neftçi kollektivlərin qoşulması prosesi sürətlənəcəkdir. Ölkədə neft biznesinin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə birbaşa hasilatla məşğul olan müəssisələrdə iqtisadi münasibətlərin, xüsusən də mülkiyyət aspektində dəyişdirilməsi zəruridir. Burada təcrübəyə istinadən paritet əsaslara söykənən səhmləşmə daha çox əhəmiyyətli ola

bilər. Öncə qapalı səhmdar cəmiyyəti yaratmaqla neftçi kollektivlərini müəssisələrin müvafiq pay iştirakçısına çevirmək olar. Belə istiqamət sonrakı mərhələlərdə açıq tipli cəmiyyət formasına və tam özəlləşməyə keçidə zəmin yaradar. Səhmləşmə dividend xüsuslu olduğundan o, iqtisadi maraqları daha dolğun əks etdirir. Özəl mülkiyyətin birliyi əsasında biznes fəaliyyətinin mühüm iqtisadi mexanizmi olan səhmləşmə imkan verir ki, iştirakçılarının maraqları baxımından resurslar daha səmərəli istifadə olunsun.

Neft sektorunda bu gün milli sahibkarların sərəncamına veriləsi xeyli istehsalat obyektləri vardır. Milli neft strategiyasının mühüm elementlərindən biri kimi, müasir məqamda neft sektorunda səhmdar əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi, geniş özəlləşdirmə prosesinin gerçəkləşdirilməsi və yerli sahibkarların servis işinə cəlb edilməsi dayanır. Real olaraq 2001-2003-cü illərdə köhnə quru və dəniz yataqlarında və habelə qaz sənayesi və təchizatı sistemində fəaliyyət göstərən istehsalat komplekslərinə məxsus bir sıra xidmət-servis təşkilatlarının, yardımçı istehsal qurumlarının özəlləşdirməyə açıq elan edilməsi bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır. Bununla belə özəlləşdirmə prosesində müvafiq tələblərə cavab verən çevik investorun tapılması, səhmləşmədə yerli sahibkarların hərtərəfli iştirakının təminatı problemləri də mövcuddur. Digər tərəfdən növbəti inkişaf mərhələlərində milli neft sektorunda daha geniş özəl sektorun formalaşdırılması, köhnə istismar obyektlərində konsessiya və lisenziya sisteminin tətbiqi, böyük neft biznesində səhmdar formalı şaquli inteqrasiya olunan qurumların yaradılması da strateji istiqamətli məsələlərdəndir.

Yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət fonunda Xəzərdə aşkarlanan nəhəng neft ehtiyatları obyektiv olaraq ölkəni dünya neft bazarının iştirakçısına çevirmişdir. Böyük biznesdə səriştə və vərdişləri mükəmməl olmayan Azərbaycan Respublikasına dünya neft arenasına çıxışda, ilk partiyalarda iri neft kontraktlarındakı əsas tərəfdaşları yardımçı olmuşlar. Lakin yetişən mərhələdə inteqrasiyanın dərinləşməsi, bu geniş bazarda əlahiddə iştirak məqamını daha yaxın etmişdir. Böyük neft biznesinə daxil olmaqda mühüm bir cəhəti nəzərə almağı unutmamalıyıq ki, bizim iqtisadiyyatımızın yüksəlişi formalaşmış müvafiq qaydalarından asılı olacaqdır.

Buna görə də, konyektur situasiyanı dəyərləndirərək dirçəliş naminə ümumi real-
lıqdan daha çox faydalanmaq lazımdır.

Azərbaycanda neft biznesinin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi və habelə milli neft strateqiyasının reallaşdırılması istiqamətində biznes mühitinin yaxşılaşdırılması problemlərini təhlil edərkən aşağıdakı nəticələr müəyyən olunmuşdur:

– ölkədə neft biznesi üçün mühiti əsasən formalaşmış və ilkin olaraq geniş miqyasda müvafiq biznes işi böyük biznes aləmində təşəkkül tapmışdır;

– neft biznesinin mütərəqqi təşkilati formalarının tətbiqi və biznes inteqrasiyasını genişləndirmək üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşməsi zəruridir;

– neft sektorunun xidmət sferasında özəlləşdirmənin dərinləşməsi təmin edilməli, müvafiq müəssisə və təşkilatlarda aparılacaq mülkiyyət dəyişkənliyi prosesində səhm paketinin mühüm hissəsi işçi kollektivlərin sərəncamına keçirilməlidir;

– neft sektorunda biznes «bazarı» köhnə istismar zonasına transformasiya edilməli, ilkin yataqlarda hasilatı həyata keçirən kompleksdə dövlət «qızıl səhmi» əsasında mərhələli özəlləşdirilməsinə keçid edilməli, investisiyon cəlbediciliyi artırmaq üçün restruktizasiya və geniş diversifikasiya prosesi aparılmalıdır;

– emal və təhcizat sektorunda restruktizasiya və diversifikasiya prosesi geniş miqyasda aparılmalıdır;

– neft emalı zavodlarının universal standartlara uyğun modifikasiyasını reallaşdırmalı, onların müvafiq monoqramlar almasını və kontraktlar çərçivəsində Azərbaycana çatacaq neftin hazır məhsul istehsalına qədər emalı təşkil edilməlidir;

– neft sektorunda kiçik və orta biznes sferasına daxiləlməyə milli sahibkarlar üçün imtiyaz mexanizmlə dövlət proqramı hazırlanmalıdır.

2.3. Neft sənayesində müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın neft sektorunda biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətində yaradılan MM-lər burada bağlanan çoxsaylı beynəlxalq investisiya müqavilələri əsasında formalaşmışdır. Təbii ki, karbohidrogen ehtiyatları ilə bol olan sahələrin investisiyaları geri qaytarmaq potensialı prosesdə riskləri mülayimləşdirən amil kimi qiymətləndirilir. Neft kontraktlarının reallaşdırılması ölkənin neft sektorunda işləyən şirkətlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Statistika əsasında, hazırda respublikada neft işi ilə məşğul olan 400-dək müxtəlif şirkət fəaliyyət göstərir ki, bunların da içərisində xeyli miqdarda xarici kapitala əsaslanan MM-lər vardır.

Adətən MM-lər artıq mövcud müəssisələr bazasında istehsal miqyaslarının dəyişdirilməsi, səmərəliliyin artırılması nöqtəyi nəzərdə xarici kapitalın cəlb olunması məqsədi ilə yaradılır. Yaradılan MM tərəflər arasında investisiya sazişinin bağlanması ilə müştəriyyət olunur. Sazişdə birgə fəaliyyəti tənzimləyən məsələlər əksini tapır və bu sırada istehsal miqyasının təyinatı, məhsulun bölgü və satışı, vergilərin ödəniş qaydaları, idarəetmə sistemi və əməkdaşlığın müddətləri göstərilir. Pul və material təminatı ilkin olaraq təsisat kapitalına əsaslanan MM-in nizamnamə fonduna istinad edir və bu fond mütəmadi olaraq artırılır. Bir qayda olaraq xarici partnyorun investisiya qoyuluşlarının əsasını maşın və avadanlıqlar təşkil edir. Yerli tərəf isə özünə mənsub daşınmaz mülkiyyətlə – torpaq, təbii resurslar, bina və qurğular, qismən də investisiya imkanları ilə müvafiq biznes layihəsində iştirak edir. Bu zaman material dəyərləri hər iki tərəf üçün dünya bazarının mövcud qiymətləri əsasında hesablanır və qiymətlər qeyri-müəyyən olduqda tərəflər razılığa gələrək yeni dəyər formalaşdırırlar.

MM-lərdə biznes fəaliyyətinin təşkili və reallaşmasında bir sıra səmərəli metod və mexanizmlərdən istifadə olunur. Xarici investor əməkdaşlıq niyyətində olduğu MM yaratma obyektinin imkanlığını və perspektiv səmərəliliyini öyrənməli və müayinə etməlidir. Bu iş isə əsaslı dərəcədə maliyyə təhlilinin aparılması ilə bağlıdır. Məqsədin fəvqündə maliyyə sabilliyinin sərhədlərini və investisiya təminatlığını öyrənmək dayanır [72, 79].

Azərbaycanın neft sənayesində fəaliyyət göstərən MM formatlı müəssisələr şəbəkəsi böyüklü və kiçikli olması zəminində onlarla hesablanır. Bu MM-lər başlıca olaraq neft sənayesinin hasilat sektorunda daha miqyaslı təmsil olunmuşlar. Bunlar içərisində də sırf yataqların istismarını həyata keçirən MM-lər daha çoxdur. Bununla belə milli neft sənayesində qazma, təchizat və digər xidmət-servis yönümlü MM-lər də mövcuddur. Lakin bu dairədə aparıcı mövqedə dayanan və informasiya təminatlığı yüksək olan neft-qaz hasilatına cəlb edilmiş MM-lərdə müvafiq təhlil işinin aparılması fikrimizcə daha münasibdir. Bu baxımdan respublikanın neft-qaz kompleksində istismarı həyata keçirən MM-lərin yaranış, quruluş və fəaliyyət prinsiplərini nəzərdən keçirək.

Azərbaycanın neft sənayesində Sovetlər İttifaqı dövründən başlayaraq hasilatı Neftqazçıxarma İdarələri (NQÇİ-lər) realaşdırırlar. İndinin özündə də Azneft İB çərçivəsində köhnə dəniz yataqlarında tam və quru ərazidə orta qismən bölgüdə hasilatı bu tip təşkilatlar təmin edirlər. Status oxşarlığı ilə seçilən NQÇİ-lər müasir dövrdə öz ənənəvi möhtəşəmliyini itirsələr də, yenə də müvafiq ritimli iş rejimində fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bununla yanaşı bu kompleksdə NQÇİ-lərlə paralel qeyd olunduğu kimi MM-lər də fəaliyyət göstərirlər.

NQÇİ-lərdən fərqli olaraq bazar prinsipli yeni neftqazçıxarma təşkilatları olan MM-lər isə həm də ayrı-ayrı struktur və menecment sisteminə malikdirlər. Bu təsnifat beynəlxal neft kontraktları çərçivəsində NPB tipli, operatoru olan «əməliyyat şirkətli» və sadə quruluşlu MM-lər qrupunu əhatə edir.

Köhnə yataqlar kompleksində neft-qaz hasilatını təmin etmədən öncə MM-lərin sayı 9-dur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. «Qarasu» Əməliyyat şirkəti;
2. «Anşad-Petrol» Müştərək Müəssisəsi;
3. «Azgerneft» Müştərək Müəssisəsi;
4. «BMB OYL» Neft kompaniyası
5. «Şirvanoyl» Məhdud Məsuliyyətli Müəssisə;
6. «Muradxanlı» Neft kompaniyası;
7. «Səlyanoyl» Məhdud Məsuliyyətli Müəssisə;

8. «Qobustan» Məhdud Məsuliyyətli Müəssisə.

Bu MM-lərin 3-ü «Qarasu» ƏS, «Muradxanlı» Ko, «Qobustan» LTD və 24 neft kontraktları silsiləsinə aid olaraq müvafiq əməliyyat şirkətləridir.

Azərbaycanın neft sektorunda MM-lər yaradılarkən aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- milli təsərrüfatçılığa qabaqcıl texnika və texnologiyayı, idarəetmə təcrübəsini, əlavə maliyyə və material ehtiyatlarını cəlb etmək;
- istehsal mədəniyyətini yüksəltmək;
- qeyri-məhsuldar və istehsaldan kənar xərcləri minimuma endirmək;
- respublikanın ixrac balansını yaxşılaşdırmaq və onun strukturunu təkmilləşdirmək.

MM-lər milli müəssisələrə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdirlər. Belə bir hal onların yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə təsisçilərin marağını artırır.

Fəaliyyət statusuna görə isə Azərbaycanın neft sektorundakı müvafiq MM-lər Məhdud Məsuliyyətli Müəssisə və sadə tipli MM-lər qrupuna aiddirlər. Aşağıda Azərbaycanın neft-qaz hasilatı kompleksində yaradılan MM-lərin fəaliyyət tarixləri, təsisçiləri və pay bölgüsünü xarakterizə edən cədvəl verilmişdir.

**AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ HASILATI KOMPLEKSİNDƏ YARADILMIŞ XARİCI
KAPİTALLI MÜŞTƏRƏK MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏSİSAT XARAKTERİSTİKASI**

S/Nö	MM-in adı	İSTİSMAR ZONASI	HAZIRKI PAYÇILAR (%-lə)											FƏALİYYƏTƏ BAŞLAMA TARİXİ (il)	
			ARDNŞ, Azərbaycan	"Nations Energy", Kanada	"Atıl Doğan Petrol", Türkiyə	"Qrunvald İnterneşn" LTD, Almaniya	Union Texas Loc Batan Ltd . ABS	"İnterneyşnl Treyder", Böyük Britaniya	"Ramko", Böyük Britaniya	Hess Delta, ABŞ	CNODS və CNPCHK, Çin	Yunion Texas, ABŞ	Komonvels, ABŞ		"Sheng Lee", Çin
1	Qarasu ƏŞ	Kələmətdin Mişovdağ yataqları	20	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2003
2	Anşad - PetrolMM	"Neftçalanefit" NQÇI-nin bazasında "Neftçala", "Xıllı" yataqları	51	-	49	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1994
3	Azgerneft MM	"Balaxanəneft" NQÇI-nin 7-ci mədəninin bazasında	40	-	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	1994
4	BMB OYL İNK	"Qaradağ" "Umbakı" "Korgöz" yataqları	25	-	-	-	75	-	-	-	-	-	-	-	1994
5	Şirvanoyl MMM	"Şirvanneft" NQÇI-nin bazasında	51	-	-	-	-	49	-	-	-	-	-	-	1997
6	Muradxanlı Ko	"Muradxanlı" "Cəfərli", "Zərdab" neft yataqları bloku	50	-	-	-	-	-	50	-	-	-	-	-	1998
7	Səlyanoyl LTD	Kürsəngi-Qarabağlı yatağı	50	-	-	-	-	-	-	20	30	-	-	-	2000
8	Qobustan LTD	"Cənubi-Qərbi Qobustan" bloku	20	-	-	-	-	-	-	-	-	40	40	-	1998

MM-lərin təsisçiləri bağlanmış müqavilələrə müvafiq olaraq sərbəst surətdə öz müəssisələrinin strukturlarını müəyyənləşdirir, maddi ehtiyatlar və istehsal vasitələri əldə edərək konkret istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirir, MM-lərin təsisçiləri bağlanmış müqavilələrə müvafiq olaraq sərbəst surətdə öz müəssisələrinin strukturlarını müəyyənləşdirir, maddi ehtiyatlar və istehsal vasitələri əldə edərək konkret istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirir, müəyyən edilmiş həcmdə, çeşiddə, nomenklaturda və keyfiyyətdə məhsul istehsal edir və satırlar.

Təşkilati strukturu müxtəlif olan bu müəssisələrdə fəaliyyət heç də həmişə məhsuldarlıqla müşayiət edilməmişdir. Bu fikir ondan irəli gəlir ki, uzun müddətli fəaliyyətə baxmayaraq həmin təşkilatlarda əsaslı struktur və status modernizasiyası ləng aparılmış, özəl formatlı diversifikasiya işləri görülməmişdir. Belə ki, Rusiyanın neft sektorunda mövcud MM-lərdə artıq özəl formatlı səhmləşmə prosesi aparılmış, dövlətə məxsus səhmlər YEN-ə deyil, federal İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyinin sərəncamına verilmişdir. Bununla belə Azərbaycanın neftqazçıxarma kompleksində MM-lər təşkil edilən zaman onlara yetərli iqtisadi və istehsal güzəştləri tətbiq olunmuş, hasilat norması aşağı salınaraq əmlakın qəbulunda, işləmə şərtlərində xarici tərəfi daha çox qane edən kompromislərə yol verilmişdir. Digər tərəfdən onların fəaliyyəti üzrə uzun müddət ümumi mərkəzi koordinasiya sistemi təşkil olunmamış, mümkün şəffaflıq təmin edilməmişdir. MM-lərdə bütün fəaliyyət dövrü ərzində plan tapşırığının yerinə yetirilməsinə baxmayaraq nəzərdə tutulan tempdə artıma nail olunmamışdır. Məsələn, 1994-cü ildə ABŞ-la müştərək əməkdaşlıq əsasında yaranan BMB OYL İNK şirkəti 5-6 illik fəaliyyəti ərzində heç bir irəliləyişə nail olmamış və 2000-ci ildə onun ləğvinə qərar verilmiş və mülkiyyəti yenidən Ə.Əmirov adına NQÇİ-nin sərəncamına keçmişdir. «Muradxanlı» mədənlərinin də xarici sərmayədarların istifadəsinə verilməsi səmərə doğurmamış və 2001-ci ildə təşkilat yenidən NQÇİ-lər sırasına qatılmışdır.

Neft sənayesində fəaliyyət göstərən MM-lərdə hasilat dinamikası cədvəl 6-da verilmişdir.

**ARDNŞ-də FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN XARİCİ KAPİTALI
MÜŞTƏRƏK MÜƏSİSSƏLƏRDƏ NEFT VƏ QAZ HASİLATI**

MÜƏSİSSƏLƏR	NEFT (ton)				TƏBİİ QAZ (min m ³)			
	2006	2007	2008	2009	2006	2007	2008	2009
Anşad Petrol MM	42358	41687	43341	42437	28174	29584	29492	30163
Qarasu LTD	187329	192638	190942	191872	5839	5753	5913	5986
Səlyan OYL MM	389358	391233	393813	392865	75638	77824	78235	78942
Azgerneft MM	65359	67846	68529	69503	764	736	745	768
BMB OYL MM		-	-	-	-	-	-	
Şirvan OYL MM	262429	268653	271415	274382	12894	12723	13325	13492
Qobustan LTD	5872	6328	6458	6514	608	624	632	645
Muradxanlı Ko		8711	-	-	-	1360	-	-
Cəmi MM	952705	977096	974498	977573	123917	128604	128342	129996

Cədvəldən göründüyü kimi hasilat artımı kəskin dinamik deyildir. «Anşad-Petrol» MM-də ümumi hasilat təsis edildiyi vaxtdan orta hesabla iki dəfə aşağı enmişdir. Əslində isə yeni texnoloji avadanlıqların daşıyıcısı olan investisiyalar burada yetərli yüksəlişi təmin edə bilməmişdir. Bu isə onu göstərir ki, xarici investorlar sahəyə həcmli investisiya qoymada hələ ki, maraqlı deyillər. Misal olaraq göstərmək olar ki, Qarasu ƏŞ hasilat artımını təmin etmək üçün 140\$ milyon, «Qobustan» LTD 900\$ milyon investisiya qoyuluşu proqnozlaşdırılır. Lakin indiyə qədər bu investisiyaların cüzi bir hissəsi hasilat obyektinə cəlb edilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, quru ərazidə neft hasilatının yarıya qədərini MM-

lər təmin edirlər. Lakin ənənəvi NQÇİ-lərdə MM-lərə nisbətdə dinamiklik daha artım templidir. Sahə üzrə hər il hazırlanan illik hesabatlarda MM-lərin fəaliyyəti əksərən qənaətbəxş hesab olunmur. Burada hasilatın, qazmanın aşağı düşməsi, quyu fondunun yeniləşməməsi, neftin keyfiyyətinin aşağı olması və digər texniki-iqtisadi göstəricilərin qeyri-qənaətbəxşliyi göstərilir. Lakin ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, MM-lərdə məhsulun maya dəyəri, rentabellik göstəriciləri NQÇİ-lərə nisbətdə xeyli normal səviyyədədir. Bu hal isə yetərli dərəcədə təşkil zamanı bir sıra əsas fondların, köhnə təsərrüfat avadanlıqlarının balansa daxil edilməməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycanın neftqazçıxarma kompleksində MM-lərin təşəkkülü və fəaliyyəti istiqamətindəki problemlərin müqayisəli təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, hələ ki, mövcud bu iş birliyi yetərli səmərəliliyə qovuşmamışdır. Bu qeyri-səmərəlilik determinatlarını isə aşağıdakı təsnifatda vermək olar:

Azərbaycan tərəfi aspektində:

- normativ-hüquqi əsaslı mükəmməl koordinasiya və nəzərət şəbəkəsinin formalaşmaması;
- investisiya prosesində dövriyyə vəsaitlərinin məhdudluğu;
- fəaliyyət strategiyasında qarşı tərəfə üstün güzəştlərin verilməsi.

Xarici investor müstəvisində:

- hasilatın texnoloji çətinlikləri fonunda sərmayə qoyuluşlarının riskli olması;
- qanunverici bazanın qeyri-təkmilliyinin aradan tam qaldırılmaması;
- bahalı olan qazma prosesinin arxa plana çəkilməsi;

MM-lərin fəaliyyətində qeyri-səmərəliliyə görüntü verən amillər çevrəsinin hər iki qütbündə normativ-hüquqi bazanın qeyri-təkmilliyi ilə bağlı məqamlar nəzərə çarpır. Hesab olunur ki, məhz normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi problemi bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyətə təkan verən mühüm şərtidir. Belə ki, məlumdur ki, iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti biznes işinin legitim çərçivədə inkişafına əsaslanır. Qeyd olunduğu kimi müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici kapitalın iştirakı prosesinin təməli artıq çoxdan qoyulmuşdur. Bu istiqamətdə beynəlxalq tələblərə uyğun ilk normativ-hüquqi aktlar işlənmiş və onların

təkmilləşdirilməsi məsələsi növbəti mərhələyə qədəm qoymuşdur. Lakin respublikada yaradılan MM-lərin ölkəyə yeni texnika və texnologiyaların, beynəlxalq marketinqin müasir metodlarını və qabaqcıl menecmentin cəlb olunmasında pozitiv rol oynadıqları nəzərə alındıqda, onda bu sahədə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşməsi ehtiyacı da şübhəsiz olaraq artır.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın neft-qaz sektorunda normativ-hüquqi baza toplum şəklində deyildir. Bu baza ayrı-ayrı normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir ki, bunların da mühümləri aşağıdakılardır:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası:

– 14-cü maddə - «Təbii ehtiyatların hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubluğu».

Azərbaycan Respublikasının Qanunları:

Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə perspektiv strukturların və onları əhatə edən ərazilərin kəşfiyyatına, işlənməsinə və hasilatın pay bölgüsünə dair imzalanmış kontraktların ratifikasiya edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunları:

- «Enerji resurslarından istifadə haqqında»;
- «Yerin təki haqqında»;
- «Qaz təchizatı haqqında»;
- «Energetika haqqında»;
- «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında»;
- «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında»;
- Boru kəmərləri magistralları ilə neft və neft məhsullarının tranziti sahəsində razılaşdırılmış siyasətin aparılması haqqında 12 aprel 1996-cı il tarixli Sazişin təsdiq edilməsi barədə;
- Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında neft sənayesi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 18 fevral 1997-ci il tarixli Müqavilənin təsdiq edilməsi barədə;

– Energetika Partiyası Müqaviləsinin, Energetika səmərəliliyi və müvafiq ekoloji baxışlar məsələsi üzrə Avropa Energetika Partiyası Protokolunun təsdiq edilməsi barədə;

– Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında neftin beynəlxalq bazarlara nəql olunmasında əməkdaşlıq haqqında 10 iyun 1997-ci il tarixli Müqavilənin təsdiq edilməsi barədə;

– «Dövlətlərarası neft və qaz nəqli sistemlərinin yaradılması üçün təşkilati prinsiplərə dair çərçivə» 22 iyul 1999-cu il tarixli Sazişinin təsdiq edilməsi barədə.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları:

– «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında» (1999-cu il 29 dekabr tarixli fərman);

– «Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin layihəsində ARDNŞ-in iştirak payının maliyyələşdirilməsi haqqında» (2002-ci il 30 iyul tarixli fərman);

– «ARDNŞ-in strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında» (2003-cü il 24 yanvar tarixli fərman).

Qlobal təcrübə isə bu işdə daha geniş və konkret qanunverici şəbəkənin yaradılmasını diqtə edir. Beynəlxalq aləmdə xarici partnyorluğu hüquqi əsaslandırılan mühüm qanunlar toplusu kimi «İnvestisiya kodeksi» çıxış edir. Belə kodeksin Azərbaycanda da yaradılması aktuallığı artıq iqtisadi fəaliyyətin zəruri həyat normasına çevrilmişdir. Bununla belə iqtisadiyyatın yeni dirçəliş məqamında ötən təcrübənin təhlili, buraxılmış səhvlərin təkrarlanmaması, toplanmış elmi nailiyyətləri nəzərə alınmaqla ölkədə yeni nümunədə biznes işi hərəkətə gətirilməlidir. «İnvestisiya kodeksi», «Neft», «Hasilatın pay bölgüsü» haqqında qanunların işlənilib hazırlanması neft sektorunda biznes işində yeni qabaqcıl seqmentlərin tətbiqinə və başlıca olaraq fəaliyyətin legitim çərçivədə inkişafına kömək edəcəkdir.

MM-lərin fəaliyyət səmərəliliyini artıran prinsiplərdən bir də vergi sistemi ilə əlaqədardır. Bu proses MM strategiyasında çox mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, MM-lərlə bağlı neft sazişləri ARDNŞ-lə ayrı-ayrı neft şirkətləri arasında imzalanıb.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq təcrübəyə görə mineral-xammal sektorunda dövlət ikili fiskal münasibətdən çıxış edir. Belə ki, dövlət bir tərəfdən sahibi olaraq təbii resurslardan maksimal gəlir götürməyə çalışır, digər tərəfdən isə, ali vergi hakimiyyəti kimi burada fəaliyyət göstərən şirkətləri vergiyə cəlb edir. Beynəlxalq təcrübədə mineral resursların hasilatında tətbiq edilən başlıca ödənişlər bonuslar, icarə haqqı – rentals, royalti və vergilərdir.

Neft sektorunda vergilərlə bağlı araşdırmalar bir də belə nəticəliyə əsas verir ki, burada qanunverici şəbəkə unifikasiya olunmalıdır. Xarici və daxili investor neft biznesi bazarına daxil olmaq istədikdə o, tam aydınlığı ilə mövcud normativ-hüquqi mühit haqqında müfəssəl informatik məlumatı bilməlidir.

Ölkədə neft biznesinin MM çərçivəsində inkişaf etdirilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, fiskal siyasətdə liberal mexanizmlərin tətbiqi ilə yanaşı daxili strukturun özündə də modernizasiya işləri aparılmalıdır.

Məlumdur ki, investisiyaları birbaşa və portfel investisiyalar olmaqla fərqləndirirlər. Birbaşa investisiyalar sahibkar kapitalının investisiyalaşan obyektin nəzarətə götürülən hissəsini təşkil edir. Sahibkar kapitalı yalnız mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyarsa, bu beynəlxalq kredit kimi, qiymətli kağızlar – istiqraz və səhmlər çeşidini əhatə edən portfel investisiyası adlanır. Investisiyaların bu bəsit təsnifatına uyğun olaraq MM-lərdə portfel investisiyaların tətbiqi geniş vüsət almalıdır. Bununla belə neft-qaz sənayesinin inkişafı xarici investorların sərmayələrinin hesabına təmin olunmaqla yanaşı, daxili imkanlar hesabına da inkişaf etdirilməli, MM çərçivəsində fəaliyyətsiz və aşağı debetli quyuların milli sahibkar əllərə verilməsi prosesinə başlanılmalıdır.

2.4. Neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, güclü dövlət və onun aktiv yaradıcı rolu olmadan güclü iqtisadiyyat yoxdur və ola da bilməz. Dövlətin siyasi gücünü biznesin iqtisadi gücü ilə birləşdirmək üçün onların partnyor olması gərəklidir. Dövlətlə biznes arasında sosial-işgüzar partnyorluq isə yetərli mürəkkəb və çoxaspektli bir

hadisədir. Bu mənada dövlətin son məqsədini biznes fəaliyyəti üçün əlverişli xarici mühit yaratmaqla üstün iqtisadi və sosial effektivliyə nail olmaq təcəssüm etdirir.

İstənilən biznes-struktur açıq bir sistemdir. O bütün ətraf dünya ilə çoxtərəfli münasibətlərlə bağlı olaraq kommersiya təşkilatının davranışına və onun səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcə təsir edir. Bu təsirlilik isə dövlət qolları vasitəsi ilə tənzimlənir. Dövlət və hökumət geniş alət və metodlar arsenalına malik olmaqla biznes fəaliyyətinin makro mühitini mülayim dərəcədə nəzarətə alaraq onun hərəkətini nizamlayır. Burada vergi, kredit, idxal-ixrac və pul siyasətindən geniş istifadə olunur. Bütün bu nizamlayıcı alətlər sistemi kompleks halında biznesin xarici mühitinə dövlətin bazar dolayısı adlanan metodlarla təsirində akkumlyasiya olunur. Biznes fəaliyyətinin genişlənməsində müvafiq kompleksliliyi və sistemliyi birbaşa müdaxilədə dövlət qanunvericilik fəaliyyəti ilə gücləndirir. Bununla belə dünya təcrübəsi göstərir ki, bütün yüksək inkişaf tapmış ölkələrdə sosial-işgüzar partnyorluq bazar və qeyri-bazar metodlarının qarşılıqlı əlaqəsi və vahidliyinin üzvü təqdimatlığında keyfiyyət və səmərə tapır. Buna görə də neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizmləri dövlət və bazar metodları ilə reallaşmağa məhkumdur.

Neft biznesi fəvqəl olaraq kapitaltutumlu sahələr kateqoriyasına aid edilir. Bu təyinat investisiya kapitalının «məhsul verimi» baxımından uzunmüddətliliyi ilə də fərqlənir. Neft sektorunda biznes fəaliyyəti üzrə pul axınlarının dövrülük proqnozu – orta müddətdə təxmini 10 ilə hesablanır. Bu müddət yalnız axtarış-kəşfiyyat işlərinin çox vaxt aparması ilə deyil, həm də istismarın effektivliyinin tam təminatı ilə əlaqədardır. Odur ki, Azərbaycanda neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizmi uzunmüddətli çərçivələri əhatə etməli və həm də o cari və perspektiv vəziyyəti nəzərə almalıdır.

Cari vəziyyətdə neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ARDNŞ daxilində, perspektivdə isə diversifikasiya kontekstində aparılmalıdır.

Azərbaycanda neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələsinə ARDNŞ çərçivəsində baxılması zəruridir. Digər tərəfdən dəqiqləşdi-

rilməlidir ki, neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizmlərinə hansı alətlər və qollar daxildir. Qeyd olunduğu kimi nəzəri və praktiki sferada neft biznesinin tənzimlənməsi dövlət, firmadaxili və bazarın özünün nizam mexanizmlərini ehtiva edir.

Dövlətin bu sahədə tənzimləmə mexanizmi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- əlverişli biznes iqlimi yaratmaqla lisenziya və konsensiya əsasında müdaxilə;

- fiskal mexanizmlərlə, vergi və kredit siyasəti ilə nizamlama;

- qanunvericilik sferasında tənzimləmə;

- dövlət proqramları çərçivəsində nizamlama.

Firmadaxili tənzimləmə isə mövcud iqtisadi və təşkilati tədbirlər sistemini əhatə edir. Buraya aşağıdakı mexanizmlər şamil olunur:

- təşkilati-iqtisadi metodlar;

- güclü informasiya təminatı əsasında əlverişli marketinq işinin təşkili;

- banklarla partnyorluğa istinad edən alət və mexanizmlər;

- faydalı və qarşılıqlı əvəzli assosiativ inteqrasiya;

- lobbizm.

Biznesin bazarın görünməz qolu ilə tənzimlənməsi isə mövcud iqtisadi qanunlar və ələlxüsus da tələb və təklif qanunu vasitəsilə reallaşır.

Neft sektorunun spesifik xüsusiyyətləri bu sahədə qurulan biznes işinin xüsusiyyətlərini daim nəzərə almağı şərtləndirir. Burada ilk öncə sahənin kapital tutumluğu önə çəkilir.

Sahənin kapital tutumu bütövlükdə kompaniyanın xüsusi və borc kapitalının məcmusu olan bütün kapitalının dəyəri ilə müəyyən edilir. Təcrübə gerçəklik belədir ki, neft kompaniyası maliyyələşmələrin 70 faizini borc vəsaiti hesabına görürsə böyük maliyyə levericinə malik olur [34, 37]. Belə vəziyyət isə onun dəyərini digər sahələrə nisbətdə daha miqyaslı edir. Ona görə də kompaniyanın dəyəri xüsusi və borc kapitalının konfigurasiyasından əsaslı dərəcədə asılı olur. Lakin statistik məlumatlara əsasən ARDNŞ-da cəlb edilmiş xarici borc kapitalı yalnız müştərək müəssisələr aspektində olduğu nəzərə alındıqda görürük ki, onun həcmi şirkətin likvid dəyərinin çox cüzi hissəsinə bərabərdir. Belə olduqda isə bu

təhlükə minimuma enir. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə borc kapitalının azlığı baxımından ARDNŞ-da biznes fəaliyyətinin genişlənməsi imkanlı iqtisadi baxımdan çox əlverişli sayılır. Lakin bu əlverişliliyi geniş biznes üçün mövcud qaydalara və qanunauyğunluqlara görə adekvat motivasiyada hazırlamaq gərəkdir.

Burada digər məsələ isə neftin qiyməti ilə bağlıdır. Belə ki, hər hansı bir biznes işinin təşkili tələb qiymətlərinin ölçüləri ilə qarşılıqlı asılılıq yaradır. Lakin neft biznesində qiymət dayanaqlılığı daxili çoxaspektli və xarici təsir amillidir. Sistem kənarından təsirlilik isə risk amili doğurur və biznes mənsublarına neftin diskontluq kateqoriyasını nəzərə almağı diqtə edir. Buna görə də burada neft bazarındakı meyllərlə hesablaşmaq zərurəti olduca böyükdür. Lakin ARDNŞ-da məxsusi olan sistem daxili trasfert quruluşlu qiymətoyma mexanizmi mövcuddur.

Qiymətoymanın *trasfert mexanizminin mahiyyəti* ondan ibarətdir ki, ARDNŞ dövlətin təmsalında NQÇİ və MM-lərdən trasfert qiymətində neft alır, onun 20-30 faizini ixraca yönəldərək qalan hissəni neftayırma zavodlarına göndərir. Neft emal prosesindən keçdikdən sonra alınan məhsullar daxili bazarda reallaşdırılır. Təbii qaz isə təmizləmə prosesindən və emaldan keçərək tamamilə daxili bazara yönəldilir. Bu zaman trasfert qiyməti cari istehsal xərcələrindən aşağı olmayaraq vergi minimumlaşdırılması istiqamətində təyin edilir. Belə qiymətlər çox zaman eksport və məlum bazar qiymətlərindən çox aşağı olur. Göründüyü kimi 20-30 faiz xam və bir qədər də neft məhsulları qismində xaricə çıxarılan neftin hərəkəti üçün liberal məkan ayrılır. Məhz bu məkan daxilində də neft biznesinin sferası təyin edilir. Neftin satışı və marketinqi prosesində qurulan biznes fəaliyyətinin tənzimlənməsi isə müqavilə öhdəliklərindən irəli gələn qiymət meylinə asılı olur. Buradakı riski mülayimləşdirmək və bütövlükdə prosesi nəzarətə götürmək üçün dövlət ARDNŞ vasitəsi ilə sığorta təyinatlı təşkilatı və menecment mexanizmlərini işə salır. Nəzərə alsaq ki, perspektivdə neftin trasfert qiymətləndirilməsi prosesi minimuma enəcək və gələcəkdə kapital əsasən qiymətli kağızlar formasında dövr edəcək, onda neft biznesinin mövcud tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi zərurətə çevriləcəkdir.

Milli neft sektorunda biznesin tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində digər amillərin də nəzərə alınması zəruridir. Belə ki, ARDNŞ-nin əsas fondlarının köhnəliyi sahədə əlverişli biznes fəaliyyətinin qurulmasında maneələr yaradır. Təhlil göstərir ki, ARDNŞ-yə mənsub əsas kapitalın aşınma faizi o qədər yüksəkdir ki, burada bəzi istiqamətlərdə əsaslı təmir xərcləri investisiya qoyuluşuna bərabərdir. Deməli, sözügedən problemin həlli sahədəki neft biznesinin genişləndirilməsi strategiyasından və bu strategiyada istehsal dövriyyəsinə tam əks etdirən hər bir sahəvi element və təsisatın ölçü və yerinin dəqiq təyinatından asılı olacaqdır. Bu məqsədləri ifadə edərək vizual müşahidələrin, çoxsaylı materialların təhlili əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, ARDNŞ-da biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi və müvafiq investisiya axınının obyekt kimi aşağıdakılar istehsal və təsərrüfat komponentləri modernizasiya olunmalıdır:

- texniki və təşkilati sferada qazma işi;
- layveriminin yüksəldilməsi texnologiyalarının tətbiq prosesi;
- neftin hazırlanması və nəqli sahəsi;
- infrastrukturun genişləndirilməsinə və servis işi;
- təhcizat və marketinq prosesi;
- texnoloji və təşkilati menecmentin effektivliyinin artırılması işi. Modernizasiya ilə yanaşı fundamental işlərin də görülməsi vacib hesab ediləndir. Bu sıraya yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən mini neft və qaz emalı zavodlarının inşası, yeni xidmət və servis sahələrinin yaranışı və elmi-konstruktor işlərinin hərtərəfli maliyyələşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər bloku daxildir. Məhz bu sahələrə investisiyaları yönəltməklə rəqabətli biznes işini canlandırmaq və onu yeni keyfiyyətdə tənzimləmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, geoloji-kəşfiyyat sferasında da yeni fəaliyyətlər üçün çoxsaylı investisiya obyektləri mövcuddur. Bu istiqamətdə digər bir unikalıq da yaddan çıxarılmamalıdır ki, ARDNŞ-nin iqtisadi-texnoloji modernizasiyasında Qərbin birbaşa investisiyaları tələb olunmur. Burada investisiya axıcılığının qabaqcıl texnologiyaları gətirən orta miqyasda və ünvanlı formada olması daha münasib hesab ediləndir. Bu işdə isə dövriyyə mümkün qədər elə qurulmalıdır ki, qabaqcıl

Qeyd etmək lazımdır ki, geoloji-kəşfiyyat sferasında da yeni fəaliyyətlər üçün çoxsaylı investisiya obyektləri mövcuddur. Bu istiqamətdə digər bir unikalıq da yaddan çıxarılmamalıdır ki, ARDNŞ-nin iqtisadi-texnoloji modernizasiyasında Qərbin birbaşa investisiyaları tələb olunmur. Burada investisiya axıcılığının qabaqcıl texnologiyaları gətirən orta miqyasda və ünvanlı formada olması daha münasib hesab ediləndir. Bu işdə isə dövriyyə mümkün qədər elə qurulmalıdır ki, qabaqcıl

texnologiyaları neft sektoruna gətirənlər sırasında yerli sahibkarlar üstünlük təşkil etsinlər. Eyni zamanda həmin texnologiyaların gələcək modifikasiyası da ölkə daxilində neft infrastrukturuna qoyulacaq yeni investisiyalar hesabına təmin olunsun. Digər mənada neft sahələrinin təchizatı təmin edən infrastruktur və sənaye obyektləri qabaqcıl texnologiyaları istehsal etmək zəmində rəqabətli əsasda yenidən təşkil edilərək fəaliyyət göstərməlidirlər.

Respublikanın neft kompleksində mövcud tənzimləmə sisteminin də biznes fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqəsi vardır. Bu sırada isə vergiqoyma sistemi çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, neft sektoru vergi qanunvericiliyinin əhatə etdiyi xüsusi müstəvidə yerləşir. Müvafiq müstəvinin quruluş və xüsusiyyəti də vergi qanunvericiliyinin buradakı sırf fiskal xarakteri ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergi növləri kiçik istisnalarla bütünlüklə neft sektorunda tətbiq edilir. Bununla belə neft sektorunun, xüsusilə hasilat sferasının xarakterik xüsusiyyəti burada əlahiddə vergiqoymanı şərtləndirir. Beynəlxalq praktikada karbohidrogen məhsulunun çıxarılması ilə bağlı vergi hasilatın pay bölgüsü üzrə realaşdırılır və o, yatağın açılmasından əvvəl üç qeyri-müəyyən parametrdə – hasilat, neftin qiyməti və xərclərlə müəyyən edilir.

Respublikada hasilatın pay bölgüsü üzrə qanun qüvvəsinə malik olan sazişlər çərçivəsində karbohidrogen sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün «Mənfəət vergisi haqqında», «Xarici subpodratçıların vergiyə cəlb olunması haqqında», «Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunması haqqında», «İdxal və ixrac vergiləri haqqında» və digər müvafiq protokollarla tənzimlənen, vergi məəcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergi sistemi tətbiq olunur [7]. Köhnə yataqlarda istismarı həyata keçirən «Azneft» İstehsalat Birliyi üçün isə bir qədər mürəkkəb quruluşlu mədən vergisi tətbiq edilir. Təbii ki, mədən vergisi renta ilə bağlıdır. Buna görə də bu vergi növünün milli neft sektorunda tətbiqi, fiskal alət olaraq onun köməyi ilə neft biznesinin tənzimlənmə mexanizmi kimi əhəmiyyəti qeyd edilməlidir.

Tarixən formalaşmış praktikaya görə inkişaf etmiş ölkənin öz bazarında işləyən neft kompaniyası üçün kapital qoyuluşuna müqabil normal mənfəət 5-6 faiz həcmində müəyyən edilmişdir (*risk müqafatı formasında LIBOR stavkası +2-3 faiz*). Əgər transmilli kompaniya inkişaf etmiş və keçid iqtisadiyyatı ölkələrində fəaliyyət göstərirsə illik normal mənfəətin 15-17 faizə qədər artır (*LIBOR stavkası + 12-14 faiz*) [16].

Çağdaş zamanda mədən ərazisindən istifadə və burada hüquqi münasibətlər Azərbaycan Respublikasında müvafiq olaraq «Yerin təkisi» haqqında qanun, «Torpaq Məcəlləsi», «Vergi Məcəlləsi» və sair normativ aktlarla tənzim olunur.

Məlumdur ki, yaşadığımız coğrafi məkanın tən yarısına bərabər, sahəsi 43,1 min km² təşkil edən quru ərazilərində ehtiyatlar potensialı tükənmiş, dağ-mədən, geoloji şərait xeyli çətinləşərək istismar kəskin mürəkkəb həddə yetişmişdir. Son 30-40 il ərzində burada hasilat 10 dəfə aşağı düşərək dayanaqlaşan orta göstəricidə illik 1,5 milyon ton neft və 230-250 milyon m³ qaz həcminə müvafiq olmuşdur. Belə vəziyyətdə isə hasilat obyektlərindən eyni zamanda mədən və həm də torpaq vergisinin tutulması normal fəaliyyəti daha da məhdudlaşdırmışdır. Digər tərəfdən müxtəlif çalarlı olaraq yüksək torpaqtutumlu, ekoloji çətin, yanğın təhlükəli hesab edilən neftqazçıxarma müəssisələrinin ərazisindən yığılan torpaq və mədən vergisi diferensiallaşdırılmır. Qazanılmış məntiqi reallıq belədir ki, mədən vergisi stratigrafik və coğrafi bölgədə yataqların parametrlərini, məhsuldarlığını, dərinliyini, hasilatını, bazarlara yaxınlığını və s. şərtləri nəzərə almalıdır.

Azərbaycanın qurudakı istismar zonasında mədən və torpaq vergisinin maya dəyərində orta kommalyativ çəkisi 17-19 faiz təşkil edir. Taktiki praktikada bu göstərici 8 faiz konturunda standart hesab edilərək diferensiallaşdırıldıqda 6-16 faiz həddində tərəddüdü normal sayılır [82, 15]. Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanın köhnə dəniz və quru sektorunda, Xəzərdəki «Günəşli» yatağı istisna olmaqla, hasilat əsasən qeyri-rentabellidir. Dənizdə hasil edilən hər ton neftə 5 ton və fontan hasilatı tamamilə dayanmış quru ərazilərdə isə 13 ton su düşür. Burada hasilat elektrik enerjisindən qaynaqlanan avadanlıq və qurğular vasitəsilə reallaşır. Hesablamalara görə müvafiq qatışıqın çıxarılmasına 14 ton neftin hasilatına sərf olunan

qədər elektrik enerjisi məsrəf edilir. Bundan başqa lay təzyiqini saxlamaq üçün də əlavə xərclər tələb olunur. Lakin bu xərclər də bütün təsərrüfat palitrasını əhatə etmir. Bununla belə xərclər və gəlirlər balansının qeyri-müqabilliyi, vergi pressinqi, kəskin aşınan fondlar faktoru, səngiməyən «ödəməmələr» sindromu və dövrüyyə vəsaitlərinin qıtlığı ümumi toplumda istehsal fasiləsizliyinin normal tempdə inkişafına təsir edir, rennovasiyon prosesi məhdudlaşdırır. Monopsoniya şəraitində yataq müxtəlifliyini, çıxarılan faydalı qazıntının təyinat və istifadəsini, satışın nəticəsini və həmçinin digər amilləri nəzərə almadan tətbiq edilən mədən vergisi istehsal prosesinə reinvestisiya olunmur. Bu isə öz növbəsində bir daha renta tədiyyələrindən, elmi-metodoloji prinsipsiz və təyinatsız toplantısından xəbər verir.

Qurudakı yataqlar əhatəsindəki renta prosesini tədqiq edərək Xəzərin Azərbaycanı məxsus 78,8 min km²-lik ərazisinin mövcudluğunu da nəzərdən qaçırmamalıyıq. Respublikanın vergi qanunvericiliyinə görə bu sektor da müvafiq vergiqoyma obyektini hesab olunur. Aydın ki, akvatoriyada və dəniz dibi məkanda ödənişlərdə icarə sahəsi, suyun qalınlığı, məhsuldarlıq, naviqasiya, texniki və kommunikasiya imkanlığı kimi iqtisadi komponentlər ön sırada dayanır. Deməli, dəniz şelfindəki hasilatda renta ödənişləri baza predmetinə çevrilməlidir.

Məhz bu spesifik cəhəti nəzərə alaraq köhnə dəniz və quru sahələrini əhatə edən istismar zonalarında şaquli ədalət prinsipli vergiqoymanın tətbiq edilməsi məqsədmüvafiq sayılır. Vergi rəqabəti kimi qəbul edilməyən güzəştli sistemin istismarın sonuncu fazasına daxil olan köhnə yataqlarda rentabelliğin təminatı məqsədlə müəyyən müddət sınılanması məntiqli və dövlət mənafehləri baxımından zəruridir. Bu həmçinin neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin elastikliyin artırılmasında zəruri addımlardan biri sayılmalıdır. Belə istiqamət respublikamızın quruda yerləşən yataqlarından yaşca cavan, ehtiyatları nisbətən az tükənmiş Tatarıstanda da geniş tətbiqini tapmışdır. Ümumiyyətlə, vergi prosesində belə strateji xəttin praktikada tətbiqi geniş yer almışdır. Belə ki, ABŞ və Kanadanın da neft sektorunda azdebitli, yüksək istismar xərcləri tələb edən sahələrdə vergi yükünü azaltmaqla məhsuldarlığın və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə nail olurlar.

Apardığımız təhlil və müşahidələr bir daha göstərir ki, respublikanın neft-çıxarına sənayesində vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də azdebitli, resessiya vəziyyətində olan qurudakı istismar zonasında renta münasibətləri ilə bağlı normativ-hüquqi aktların istismar strategiyasına uyğunlaşdırılması yalnız istehsal baxımından deyil, həm də bərabər nisbətdə biznesin inkişafı problemi kimi qarşıda durur. Neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirmək məqsədilə qurudakı istismar zonasında bütün spektri və dövriyyəni əhatə edən əlahiddə spesifik vergi rejimi yaradılmalıdır. Ümumilikdə neft sənayesində vergi siyasəti biznes fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə, istehsalın stimullaşdırılmasına və əlverişli biznes mühitinin yaranışına yönəlməlidir. Fikrimizcə, bu siyasətin gerçəkləşməsi aşağıdakıları ehtiva edir:

- maliyyə dayanıqlığına qədər vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
- biznesin tənzimlənməsində yeni vergi siyasətinin tətbiq edilməsi;
- fiskal oriyentirli vergiqoymadan effektiv istehsalı və onun həcmının artırılmasını stimullaşdıran investisiya oriyentirli vergiqoyma sistemində keçidin təşkili;
- iqtisadi konyukturu, yataq parametrləri və dağ-mədən şəraiti fərqliliyini nəzərə alan optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi, stabil, idarə olunan sahəvi universal vergi rejiminin yaradılması;
- vergiqoymaya ekoloji istiqamət verilməsi.

Neftqazçıxarmada strateji məqsədləri ifadə edən vergi siyasətinin tətbiqi istehsalda xammaldan effektiv istifadəyə, fəaliyyətsiz quyu fondunun işlək rejimə qaytarılmasına, çətin dağ-mədən şəraitli yataqların mənimsənilməsinə və layveriminin artırılmasına səbəb olacaqdır.

Azərbaycanın neft strategiyasına uyğun olaraq aparılan islahatla prosesinin yeni mərhələyə qədəm qoyması təkmil qanunvericilik bazasının genişləndirilməsi ilə şərtlənir. Konsensiya müqaviləsinin bağlanması toplanmış təcrübəyə istinadən daha nizamlı və elmi cəhətdən əsaslandırılmış xətt üzərində qurulmalıdır. Bu xəttin nizamlayıcıları bilavasitə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsindən keçir. Ona görə də müasir dövrdə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı və səmərə-

lilyini təmin edən mükəmməl normativ-hüquq baza yaradılmalıdır. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq bu normativ-hüquqi baza özündə aşağıdakıları birləşdirməlidir:

- Karbohidrogen məhsullarının hasilatı və işlənməsi haqqında qanun;
- Yerin təki haqqında qanun;
- Neft və qaz təchizatı haqqında qanun;
- Hasilatın pay bölgüsü və konsessiya haqqında qanun;
- Enerji təhlükəsizliyi haqqında qanun;
- Magistral neft və qaz kəmərləri haqqında qanun;
- Karbohidrogen ehtiyatlarının təsnifatı üzrə normativ-hüquqi akt;
- Neft və qaz emalını tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar;
- Neft sektorunda istehsal xərclərini normalaşdıran təlimat;
- Neft infrastrukturunun təşkilini nizamlayan normativ-hüquqi aktlar;
- Neft işinin auditi haqqında təlimat.

Neft sektorunda biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsində və təkmil tənzimləmə mexanizminin qurulmasında YEK-in inkişafı ilə bağlı müvafiq dövlət proqramları müstəsna rol oynayır. Dövlətin milli neft sektorunda biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi və onun optimal tənzimlənməsi üçün firmanın inkişaf strategiyasının təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Burada məlum və situasiyalı yanaşmada operativ tənzimləmə mexanizmlərindən istifadə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müasir mərhələdə neft biznesini təşkilati-iqtisadi metodlarla firmadaxili tənzimləməsində informasiya axınlarını gücləndirən və təminatlı edən, onu taktiki və strateji planda qərarverməyə kökləyən mexanizmlərin qurulması vacibdir. Bunun üçün bütün informasiya axınlarını «qərarvermə pultunda» akkumulyasiya edən iqtisadi informasiya sistemləri qurulmalıdır. Bu sistem klassik avtomatik idarəetmə sistemindən informasiya texnologiyalarına əsaslan üstünlüyü ilə fərqlənir.

Neft biznesinin tənzimlənməsində banklarla yeni mütərəqqi əməkdaşlıq üzərində partnyorluq münasibətlərinin qurulması əhəmiyyətlidir. Bu həm sövdələşmələrdə təminat, kredit təminatı, maliyyə əməliyyatlarının operativliyi və xüsusilə borclar probleminin həllində çox mühüm funksional mahiyyət daşıyır. Belə əməkdaşlığın genişlənməsi və daha münasib olması üçün respublikamızda «Neft Ban-

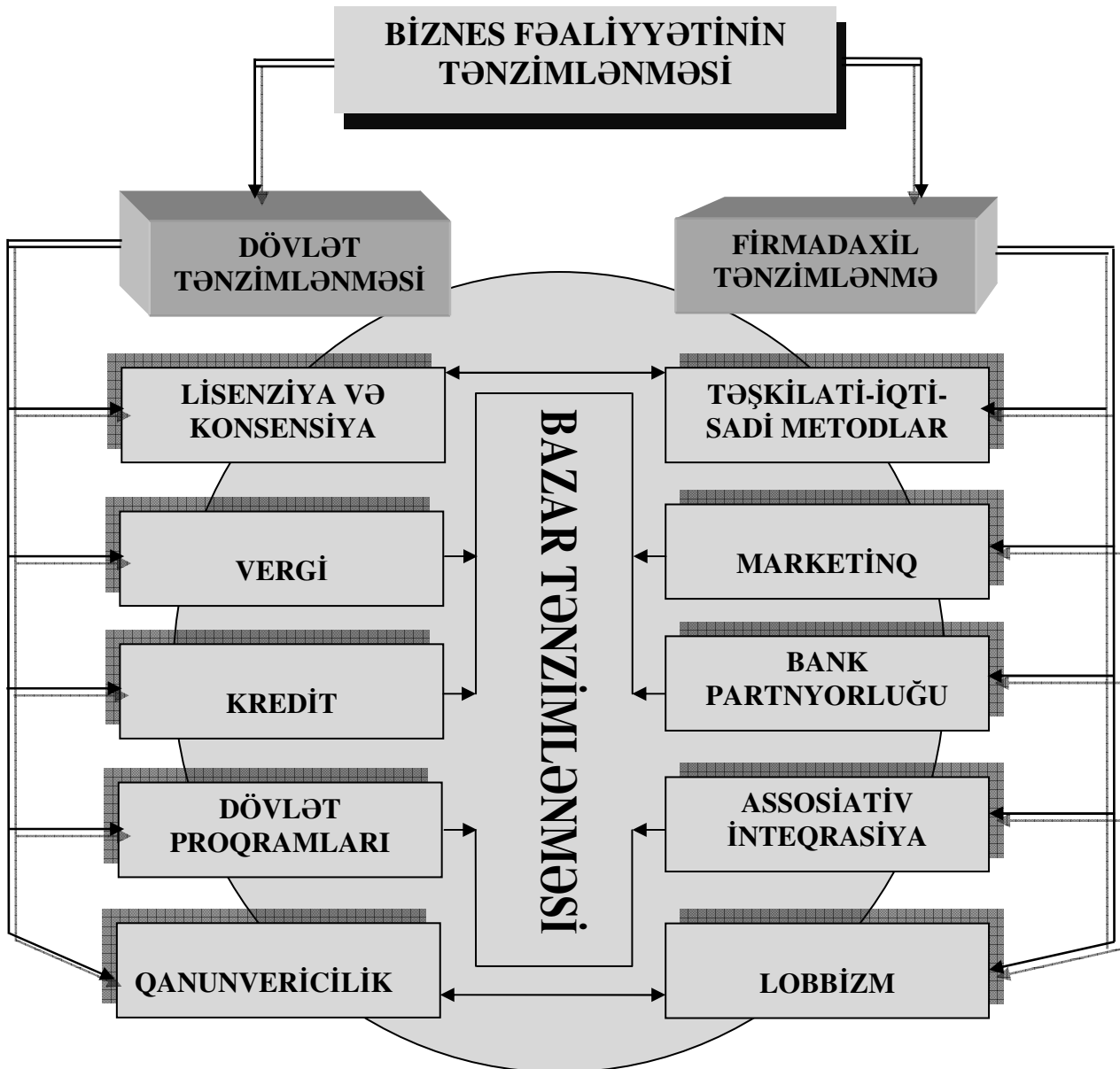
kı», «Yanacaq Bankı», «Enerji Bankı» kimi spesifik mahiyyətli bankların yaradılması zəruridir. Buradakı spesifiklik isə həmin banklarda neft işi ilə bağlı mütəxəssislərin toplanması və uyğun profilliyin təminatı ilə əsaslandırılır.

Neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsində uyğun biznes qurumlarının assosiativ inteqrasiyası da vacibdir. Bu zərurilik də əsassız deyildir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir sahədə eyni iqtisadi maraqları həyata keçirən təsərrüfat sübyektləri firma xaricindən təzyiqlərə, əsassız rəqabətlərə və müdaxilələrə məruz qalmaması və bu təsirləri neytrallaşdırmaq üçün assosiativ inteqrasiyanın qurulması vacibdir. Ona görə də dövlətin milli neft sektorunda neft biznesinin genişləndirilməsi istiqamətində fəaliyyəti nəticəsində artan firmaların bir və bir neçə assosiasiyalarda birləşməsi məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı neft biznesini həyata keçirən firmalar öz maraqları zəmində sivil və qanuni lobbizmin genişləndirilməsi və tətbiqi istiqamətində də fəaliyyət birliyi yaratmalıdırlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi maraqları ifadə edən lobbizm çoxdan təşəkkül tapmış, özünün qanunvericilik bazasını yaradaraq təkmilləşmə fazasına daxil olmuşdur. Əslində respublikamızda da neft sektorunda nəzərə çarpacaq lobbizm vardır. Lakin bu lobbizmi legitimləşdirmək və daha məqsədyönlü etmək gərəkdir. Ona görə də respublikamızda biznesin tənzimləmə mexanizmi kimi «Lobbizm» qanunu da qəbul edilməlidir.

Milli neft sektorunda biznes fəaliyyətinin təkmil sistem əsasında tənzimlənməsi istiqamətində apardığımız təhlil belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, neft biznesinin genişləndirilməsi imkanları yetərli və səmərəlidir. Bunun üçün dövlət müvafiq proqramlar əsasında bu fəaliyyətin genişlənməsinə dəstək verəcək qərarlarla çıxış etməlidir. Tənzimləmə mexanizmi kimi də bütün ağırlıqlar dövlətin üzərinə düşür. Buna görə də dövlət yeni keyfiyyətlər gətirəcək işin canlandırılması üçün müvafiq normativ-hüquqi baza yaratmalı və onun ardıcıl təkmilləşdirilməsini həyata keçirməlidir. Bu işdə biznes qurumları da fəaliyyətlərini sistemləşdirməli və bazar konyukturası ilə hesablaşmalıdırlar.

Yuxarıda qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirərək neft biznesinin təkmilləşdirilməsi mexanizmini aşağıdakı kimi təklif etmək olar:

NEFT BİZNESİNİN TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Bununla belə milli neft sektorunda biznes fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesinin ardıcıl və daim tənzimlənən strategiya əsasında qurulması üçün dövlət və biznes partnyorluğunda qloballaşma aspektində yaranan keyfiyyət dəyişikliklərinin də nəzərə alınması vacib şərtidir.

2.5. Neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişafı

İnnovasiya fəaliyyəti elmi-texniki və intellektual potensialda səmərəliliyə və digər iqtisadi fərqlənmələrə nail olmanı aktivləşdirən tədbirlər sistemi kimi çıxış edir. Məqsədyönlü, dəqiqləşdirilmiş kollektiv nəticənin məhsulu olmaqla innovasiya məqsəd və məramında geniş anlamlarda ehtiva edilən üstün praktiki mahiyyəti ilə fərqlənir. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə innovasiya anlayışı da daha geniş məzmun kəsb edir. Bu baxımdan əvvəllər yalnız texnologiya sferası ilə məhdudlaşan innovasiya müasir zamanda istehsal idarəetməsinin təşkilatı metodlarını da əhatə dairəsinə qatmış, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə simbioz vəhdət təşkil edərək biznes sferasının ən fəal və intellektual qaynaq elementlərindən birinə çevrilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatında rəqabət mübarizəsinin üsullarından biri kimi innovasiya sahibkarlığının başlıca nəticəsi əmək məhsuldarlığını artırmaq və mənfəəti yüksəltməkdən ibarətdir. Rəqabət mübarizəsindən o qalib çıxır ki, lazımi zaman kəsiyində mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etməklə əsaslı irəliləyişlərə nail olsun. Formalaşmış nəzəri müddəalara görə innovasiya sahibkarlığının subyektini innovasiya fəaliyyətini reallaşdıran müəssisə və təşkilatlar əhatə edirlər.

İnnovasiya sahibkarlığı zamanı yeni tələb yaranır və bunun müqabilində alıcılar mənəvi köhnəlmiş malları almaq istəmirlər. Məhsulun əmtəə növünün yaxşılaşdırılması üzərində aparılan işlər dinamik keyfiyyət təzahür etdirir, əmtəə imicini daimi dəyişən və inkişafa aparan məcraya yönəldir. İstənilən innovasiya fəaliyyəti sahibkarlıq mahiyyəti daşıyır və aşağıdakıları əhatə edir:

- yeni ideyaların axtarışı;
- zəruri resurslar axtarışı;
- təşkilatın yaranması və idarə olunması;
- şəxsi nəticəyə nail olmaqla pul gəlirlərinin əldə edilməsi.

Bununla belə istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti innovasiyalı hesab edilmir. Burada o fəaliyyətlər istisna olunur ki, innovasiya məhsulunun diffuziyası və istifadəsi əsasında sahibkarlıq gəliri əldə edilir [39].

Innovasiyalar sahəvi kontekstdə differensiasiya olunurlar. Bu təsnifata texnoloji innovasiya sferasında aşağıdakılar daxildir:

- yanacaq-enerji;
- poliqrafiya;
- metallurqiya.

Digər sahələr isə məhsuldar innovasiyaları əhatə edir və daha elmi tutumluluğu ilə fərqlənir.

Neft sənayesində də innovasiya sahibkarlığı dinamik proses olmaqla həm texnoloji və həm də idarəetmə kontekstində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu mənada nəhəng karbohidrogen potensialı əsasında yeni neft strategiyasını reallaşdıran Azərbaycan Respublikasında da innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, Xəzərin böyük potensiala malik neftli strukturlarının mənimsənilməsinin texnoloji və iqtisadi strategiyası innovasiya nailiyyətləri sferasında cərəyan edir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni yataqlarının işlənməsində konsorsium tərəfdaşları tamliqla ən müasir və qabaqcıl texnologiyaları tətbiq edir və innovasiya sahibkarlığının inkişafına ciddi səy göstərirlər. Əslində burada nəzərə çarpancaq dərəcədə konservativ sistemli, qapalı dairəli və ləng addımlı innovasiya sahibkarlığı mövcuddur. Belə ki, onların tətbiq etdiyi innovasiyalar geniş diapazonda respublikanın hududları kənarında yaranaraq istehlak edilir. Konsorsium tərəfdaşları Azərbaycanın neft infrastrukturunda fəaliyyət göstərən istehsal və xidmət müəssisələrinin universal standartlara uyğun gəlmədiyini və müvafiq monoqramlara malik olmadığını əsas götürərək innovasiya fəaliyyətini Avro-Atlantik məkanın resursları hesabına həyata keçirirlər. Əlbəttə belə yanaşma respublikanın neft sektorunda innovasiya sahibkarlığının yerli iş adamlarının fəaliyyətinə əsaslanan inkişaf istiqamətini xeyli məhdudlaşdırır.

Azərbaycanın neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının təşəkkülü, mövcud durumu və inkişaf perspektivlərini geniş təhlil etməzdən öncə bu sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyətinə və prinsiplərinə müasir tələblər baxımından yanaşılması vacibdir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, Azərbaycanın neft sənayesində innovasiya

sahibkarlığının inkişaf istiqamətləri və model seçimi elmi cəhətdən əsaslandırılı bilsin.

İnnovasiya sahibkarlığı iqtisadi fəaliyyətin çoxcəhətli sahələrindən olmaqla yeni məhsulun mənimsənilməsində həm hüquqi və həm də fiziki şəxslər qismində iştirakı təmin edir. Neft sektorunda da analoji qaydada innovasiya məhsulu yaranır. Geniş və əhatəli olaraq innovasiya sahibkarlığı müvafiq infrastrukturun yaradılmasını şərtləndirir. Bu infrastruktur şəbəkəyə fikrimizcə aşağıdakı 7 mühüm əlaməti daxil etmək olar:

1. Normativ-hüquqi baza;
2. Elmi işləmələrin kommersiyalaşma və kapitallaşmasını reallaşdıran təşkilati şəbəkə;
3. Konsultasiya mərkəzləri;
4. İnformasiya ötürücü mərkəzlər və xidmətlər;
5. Yeni yaranışların idxal və ixrac əməliyyatlarını reallaşdıran təşkilatlar;
6. Mühəndis, audit, menecment, kordinasiya və bu kimi pullu xidmətlər göstərən təşkilatlar şəbəkəsi;
7. Yenilikləri qəbul və tətbiq edən kadrlar.

Azərbaycanın neft sektorunda innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün zəruri olan bu infrastruktur komponentlərin sırasına nəzər yetirdikdə görürük ki, ilk səmərəli funksional fəaliyyət elementi sayılan normativ-hüquqi baza sahəvi irəliləyişləri nəzərə almır. Belə ki, Xəzərdəki ofoşor zonada fəaliyyət kontraktlar formasında, köhnə istehsal və istismar obyektlərində isə vahid neft qanunvericiliyi mövcud deyil. Eyni sektor üçün fərqli və üstəlik də təkmilləşməyə ehtiyacı olan qanunvericilik şəbəkəsi buradakı innovasiya sahibkarlığının geniş fəaliyyətini məhdudlaşdıran başlıca amildir. Digər tərəfdən elmi işləmələrin kommersiyalaşma və kapitallaşmasını reallaşdıran təşkilati şəbəkənin, habelə müvafiq sferanı əhatə edən sanballı konsaltinq və informasiya ötürücü mərkəzlərinin, yeni yaranışların idxal və ixrac əməliyyatlarını reallaşdıran təşkilatların olmaması və ya məhdud dairəsi milli neft sektorunda innovasiya sahibkarlığının inkişafını ləngidən əsas səbəblər hesab edilir. İnnovasiya sahibkarlığının inkişafında injiniring, audit, menecment,

koordinasiya və bu kimi pullu xidmətlər göstərən təşkilatlar, yaranışları qəbul və tətbiq edən elmi və praktik kadrlar potensialı da mühüm rol oynayırlar [35].

Milli neft sektorunda innovasiya sahibkarlığını məhdudlaşdıran determinantlar şəbəkəsinin vəziyyəti əslində heç də mürrəkkəb və çətin sistemli deyil. Araşdırmalar sübut edir ki, neft sektorunda bütün istiqamətlərdə fəaliyyət genişliyi, işgüzar biznes mühitinin formalaşdırılması normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu sahədə ölkədə hər il müvafiq işlər görülür. Lakin bu sahədə işlərin daha da sürətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Qanunvericilik sferasında fəaliyyət prosesinin arxasınca getməməli, perspektivləri nəzərə alaraq daim təkmilləşdirilməlidir. Aydındır ki, ilk neft akademiyası titulu qazanmış Azərbaycanın çoxsaylı yüksək ixtisaslı mühəndis kadrları elmi işləmələrin kommersiyalaşma və kapitallaşmasını reallaşdıran təşkilati şəbəkənin, müvafiq konsaltinq və informasiya ötürücü mərkəzlərinin, yeniliklərin idxal və ixrac əməliyyatlarını reallaşdıran təşkilatların formalaşdırılması və reytinginin yüksəldilməsinə nail olacaqlar. Bu prosesin gücləndirilməsində innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı adekvat dövlət innovasiya siyasətinin aparılması və bu siyasətə uzunmüddətli proqramlar çərçivəsində baxılması vacib şərtidir.

Bütün bunlarla yanaşı bir cəhət xüsusi vurğulanmalıdır ki, innovasiya prosesi cəmiyyətin innovasiya fəaliyyətinə əsaslanır. O, yeni məhsulun yaranmasında intellektual əməyin məcmusu kimi çıxış edir. Yeni məhsul isə texniki, istehsal və kommersiya xarakterli ola bilər. Bu üç əlamət neft sektoru üçün olduqca uyğun səciyyəvidir. Belə ki, karbohidrogen təyinatlı neft, qaz və kondensat istehsal xüsusiyyəti ilə yanaşı mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətlidir.

İnnovasiya prosesi texnikaya yeni xüsusiyyətlər gətirən, onun keyfiyyət parametrlərini dəyişdirən ictimai və şəxsi tələbləri daha dolğun ifadə edən bir prosesdir. İnnovasiya fəaliyyəti innovasiya aktivliyi ilə xarakterizə olunur və o fəallıq əmsalı ilə ölçülərək aşağıdakı kimi hesablanır [83, 89].

$$\Theta_F = Y_t / Y_r$$

Burada: Θ_f *innovasiya fəallığı əmsalı;*
 Y_t *hesabat dövrü ərzində tətbiq edilən yeni yaranışlar;*
 Y_r *qeydə alınmış və ya patentləşmiş yeni yaranışların ümumi sayı.*

İnnovasiya fəallığı əmsalının milli neft sektorunda hesablanması mürəkkəb məsələdir. Bu mürəkkəblilik həm neft sektorunda 25 neft kontraktının mövcudluğu və eyni zamanda köhnə istismar zonasında innovasiya aktivliyinin yetərli olmaması ilə bağlıdır. Həmçinin müvafiq sahə statistikasının kasıb olması belə hesablamanı məhdudlaşdırır. Bu məqam səmərəlilik və strateji inkişaf baxımından belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, dövlət statistika orqanları həm bütövlükdə respublika iqtisadiyyatı üzrə və həm də əlahiddə olaraq neft sektoru üzrə innovasiya fəallığı əmsalını hesablamaq üçün statistik göstəricilər şəbəkəsini genişləndirmək lazımdır. İnnovasiya fəallığı əmsalının tətbiqi həmçinin innovasiya sahibkarlığının inkişafında meyar və tərəqqi katalizatoru kimi fərqləndirici üstünlüyünü nümayiş etdirə bilər.

Azərbaycanın neft sektorunda mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq innovasiya sahibkarlığının mövcud durumunu əks etdirən müvafiq leviric əmsal – reyting göstəricisindən istifadə olunmasını təklif edirik. Belə əmsalın tətbiqi isə xarici innovasiya ilə daxili innovasiya arasındakı proporsiyada innovasiya sahibkarlığının məhsul çeşidi diapazonundakı vəziyyəti xarakterizə edir və aşağıdakı düstür vasitəsi ilə hesablanır:

$$I_{SI} = I_d / I_x$$

Burada: I_{SI} *innovasiya sahibkarlığının təyinat leverici;*
 I_d *daxili innovasiyalar,*
 I_x *xarici innovasiyalar.*

İnnovasiya sahibkarlığının təyinat levericinin reyting dəyişməsi 0-la 1 qədər dəyişir. Burada təyinat 0-dırsa deməli neft sektorunda innovasiya sahibkarlığının məhsulu yoxdur. Bu levericin vahidə bərabərliyi də təqdir olunan deyildir. Vahidə bərabər əmsal yaxşı hesab edilsə də, o qapalı, inteqrasiyasız fəaliyyəti səciyyə-

ləndirmiş olar. Belə hal Yaponiya, Cənubi Koreya, ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri üçün də məqbul hesab edilə bilməz. Optimallığı isə 50:50 nisbətində götürülə bilər. Lakin nəzərə alsaq ki, respublikamızın bazar təsisatlandırılmaları və yaxın texnoloji durum perspektivi qərb standartlarından xeyli geridədir, onda ilk 5 illik mərhələ üçün bu əmsalın 0,1 - 0,3 həddini normal qəbul etmək olar. Analoji hesablamalar göstərir ki, bu hədd Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə bağlı digər göstəricilər şəbəkəsi əhatəsində də müqabil ölçülüdür.

Neft sənayesi müəssisələrdə innovasiyaların geniş tətbiqi müvafiq təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasına gətirib çıxaracaqdır. Məlum həqiqətdir ki, respublikanın neft sənayesində hasilatın 20-25 ildən sonra azalması prosesi baş verə bilər. Belə olan təqdirdə ölkənin neft sənayesində mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi genişləndirilməli, maliyyə axınlarının innovasiya mahiyyətində səmərəli konsolidasiyası möhkəmləndirilməlidir. Eyni zamanda innovasiya sahibkarlığının inkişafı sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi ətraflı öyrənilməlidir.

Təhlil göstərir ki, innovasiya sahibkarlığı kontekstində neft gəlirlərindən istifadə sahəsində uğurlu və uğursuz təcrübə mövcuddur. Daha doğrusu bu sahədə uğurlu fəaliyyət Norveçdə və uğursuz fəaliyyət isə Nigeriyada müşayiət olunur. Həmin ölkələrin təcrübəsi bir daha sübut etmişdir ki, təsərrüfat prosesinə innovasiyalı yanaşmanın çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, zəngin neft yataqlarından səmərəli istifadə edərək aqrar bir ölkə olan Norveç çox qısa zamanda sənayecə inkişaf etmiş «neft bahadırına» çevrilmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərində ölkədə neft sənayesinin inkişafı nəticəsində ÜDM-nin həcmi son 25-30 ilə nisbətə 6-7 dəfə yüksəlmişdir. Norveçin uğur modeli innovasiya sahibkarlığının hərtərəfli inkişafına əsaslanmışdır. Nigeriyada isə neqativ təzahürlər baş vermişdir. Neft gəlirlərindən sahibkarlığa və xüsusən də innovasiya sahibkarlığına məhdud həcmdə istifadə olunması nəticəsində dünya neft nəhəngləri sırasında qərar tutan Nigeriyanın xarici borcları xeyli çoxalmışdır. Yoxsulluq və səfalət neft resursları ilə zəngin olan ölkəni almış, məmur ambisiyası və korrupsiya ölkə iqtisadiyyatını kəskin böhran vəziyyətinə salmışdır. Xatırlatmaq lazımdır ki, hər iki ölkədə neft sektoru əsasən dövlət inhisarındadır. Lakin buna baxmayaraq Norveç daim

innovasiya sahibkarlığının inkişafı qayğısına qalmış, Nigeriyada isə mövcud reallıqları nəzərə almadan intensiv və ekstensiv gəlir gətirmə hakim kəsilmişdir.

Təcrübədən bəlli olan bir elmi nəzəriyyəyələşmiş həqiqət də vardır ki, innovasiya sahibkarlığını həyata keçirən neft kompaniyası hər şeydən öncə biznesin inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamalıdır. Bu məqsədlə ilk növbədə biznes mühitinin təhlili aparılmalı və mövcud situasiya qiymətləndirilməlidir. Neft sənayesində innovasiya sahibkarlığını inkişaf etdirmək üçün biznes fəaliyyətinin hər üç ölçü sferasında – kiçik, orta və iri biznesdə müvafiq proseslər strateji planlaşdırma əsasında reallaşdırılmalıdır. Bu innovasiya sahibkarlığının təşəkkülü və inkişafı üçün *birinci* şərtidir.

İkinci addım kimi konkret nəticələri ifadə edərək biznes qurumunun qısa və uzun müddətli strategiyası reallaşdırılmalıdır.

Üçüncü mərhələ ümumi məqsədlər fonunda seçim edilən strategiyanın reallaşdırılması üçün sistem tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Dördüncü mərhələ bir qədər mürəkkəblük tələb edən işgüzar aktivliyi yüksəldən tədbirlər blokunu səciyyələndirir.

Sonuncu *beşinci* mərhələ nəticələrin təhlilinin aparılması, plan və metodların dəyişkənlik məsələlərini şərtləndirir.

Neft sənayesində innovasiya sahibkarlığını inkişaf etdirmək üçün təqdim edilən strateji planlaşdırma funksiyası interaktiv formada, yəni hər bir mərhələdə keçirilmiş dövrə qayıdışın götür-qoy edilməsi fonunda əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan da interaktivlik prosesində mərhələlər arasında əlaqəlik real deyil, daha çox konseptual mahiyyət daşımalıdır.

İnnovasiya sahibkarlığının əsasını kiçik innovasiya firmaları – eksplərənlər təşkil edir. Eksplərənlər texnoloji liderlər olaraq iqtisadiyyatın yeni bazar segmenti törədən sahələrində təşəkkül tapırlar. Onlar elmitutumluğu və rəqabət qabiliyyətliliyi ilə üstünlük təşkil edərək yeni texnoloji ukladlar yaradırlar. Eksplərənlər neft sektorunda da uğurlar qazanan təsərrüfat subyektlərindəndirlər. Bu baxımdan neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün eksplərənt tipli müəssisələrin formalaşdırılması son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Praktiki reallıq belədir ki, kiçik və qismən də orta innovasiya müəssisələri böyük müəssisələrə nisbətən daha yüksək gəlir əldə etməkdə şanslıdırlar. Bu şanslılığı aşağıdakı arqumentlərlə ifadə etmək olar:

- kiçik bazarlara oriyentasiya edilən strategiyalar;
- kəskin rəqabət dairəsinin məhdudluğu;
- kapitaltutumluğunun yüksək olmaması;
- istehlakçılarla birbaşa əlaqələrin əlverişliliyi;
- elmi-texniki nailiyyətlərin sərhədlərində olan baza nəticələrindən istifadə;
- elmi-konstruktor layihələrinin çoxvariantlı şəbəkədə istifadə imkanlılığı;
- iqtisadi stabitliyin nisbi üstünlük şəraiti.

Bütün bunları nəzərə alaraq ölkənin neft sektorunda biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi və onun hesabına sahənin iqtisadi fəaliyyətinin artırılması kiçik neft biznes qurumlarının təşkili kontekstində məqbul sayıla bilər. Neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişafında vençur kapitalından istifadə müstəsna əhəmiyyəti kəsb edəcəkdir. Aydın ki, kapital riskliyi ilə fərqlənən innovasiya sahibkarlığının inkişafı vençur kapitalından istifadə etmədən yüksəliş tapmayacaqdır. Vençur biznesi xüsusilə kiçik sahibkarlığın inkişafında böyük rol oynayır.

Bütün bunlarla yanaşı ARDNŞ-nin vahid və ya bir neçə Şaquli İnteqrasiya olunan təşkilata bölünməsi zərurətliyində iri biznes strukturlarının perspektivinə də nəzər yetirilməlidir. Baxmayaraq ki, iri innovasiya müəssisələrinə konservativlik və lənglilik təzahürləri xasdır, bütöv və ya daxili strukturlar çərçivəsində innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün çeviklik nöqtəyi-nəzərindən iri biznes qurumları daha müqabildir. Belə ki, iri innovasiya müəssisələri miqyaslı və kütləvi texnoloji yaranışları daha asan mənimsəmək iqtidarındadırlar. Böyük korporativ hüquqlu və maliyyə təminatlığı baxımından fərqlənərək iri innovasiya müəssisələri sərt rəqabət məngənəsində daha şanslı və imkanlıdırlar. Onların üstün cəhətləri sırasında məhsul aprobasiyası, lisenziya, patentləşmə və sertifikatlaşma kimi üstünlükləri də vardır. Buna görə də Azərbaycan hökuməti neft sektorundakı qeyri-maddi aktivlərin çeşid və keyfiyyət fərqliliyinə malik ARDNŞ-da innovasiya

sahibkarlığının inkişaf etdirilməsində bazar təsisatlı korporativ fəaliyyətə dəstək verməlidir.

Fikrimizcə ARDNŞ-nin vahid və ya bir neçə Şaquli İnteqrasiya olunan təşkilata bölünməsi zərurətliyində innovasiya sahibkarlığının strateji xətti aşağıdakılardan ibarətdir:

– korporativ strategiya (kompaniyanın bütün fəaliyyət sferasında olan strategiya);

– işgüzar strategiya (kompaniyanın hər bir məhsul çeşidi üzrə fəaliyyət strategiyası);

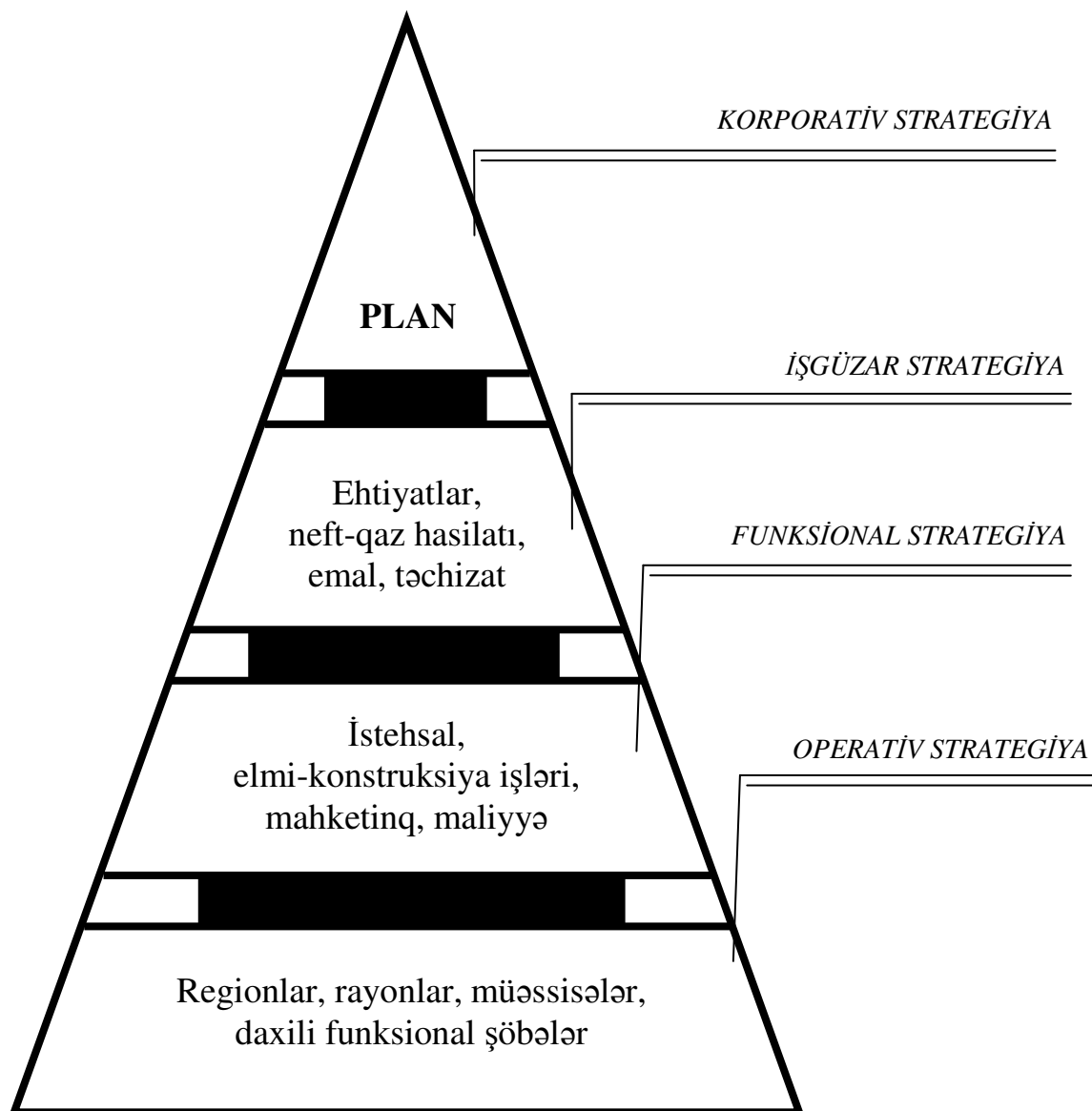
– funksional strategiya (təyin olunan funksional fəaliyyət sferası – marketinq, maliyyə və sair);

əməliyyat strategiyası (nisbətən dar strategiya olmaqla taktiki gedişləri ifadə edir).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şaquli İnteqrasiya olunan təşkilata xas innovasiya sahibkarlığının strateji xətti istənilən kiçik və orta biznes bölümü üçün də tətbiq edilə bilər. Lakin burada müvafiq biznes növünə uyğun dövriyyə müddətinin daha qısa olması zəruridir. Burada səmərəlilik material və enerji məsrəfinə, əmək haqqına, maya dəyərinə, mənfəətə, fondveriminə, rentabelliyyə və bütün texniki-iqtisadi indikatorlara təsir edən innovasiya məhsulunun iqtisadi sturukturu ilə əlaqədardır.

Şaquli inteqrasiya olunan ARDNŞ-da innovasiya sahibkarlığının strateji xəttini piramida formasında aşağıdakı sxem kimi vermək olar.

**ŞAQLI İNTEQRASIYA OLUNAN ARDNŞ-da
İNNOVASIYA SAHİBKARLIĞININ STRATEJİ XƏTTİ**

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar sübut edir ki, Azərbaycanın neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi önəmli məsələdir. İnnovasiya sahibkarlığının inkişafında ARDNŞ-nin vahid və ya bir neçə Şaquli İnteqrasiya olunan təşkilata bölünməsi və eksplərent müəssisələr formasında təşəkkülü mühüm rol oynayacaqdır. Qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsindən gözlənilən yüksək nəticə aşağıdakı keyfiyyət dəyişkənliyində öz əksini tapacaqdır:

- neft sektorunda çeşidli innovasiya məhsulunun yaradılması;
- istehsal və maliyyə sferasında innovasiya sahibkarlığının yeni ampulada təşəkkülü və inkişafı;

- xarici investisiya axınının gücləndirilməsi;
- normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- ARDNŞ strukturlarında kommersiya fəaliyyətinin strateji planlar əsasında təşkili;
- milli statistikada innovasiya fəallığı əmsalının tətbiqi və bununla da analitik informasiya şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- elmi-tədqiqat təsisatlarının vahid «Neft» institutunda təmərküzləşməsi;
- iri təsərrüfat subyektlərində elmi-tədqiqat konstruktor bürolarının təşkili və NQÇİ-lərdə fəaliyyət göstərən ənənəvi «Elmi-tədqiqat və İstehsalat işlər sexlərinin bazar müstəvisində yeni inkişaf strukturunda formalaşması.

Innovasiyalar çağdaş zamanda reputasiyalı təşkilatın fəaliyyət missiyasının leytmotivinin əsasını təşkil edirlər. Bununla belə innovasiya sahibkarlığın inkişafı təkcə firma reytinginin hədəfi deyil, o başlıca olaraq dayanaqlı inkişaf mühafizəsində və bazar konyukturunun fəth edilməsində daim təkmilləşən, çevik təşkilati bir alətidir. Deməli, neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişafı istiqamətində konkret tədbirlər sistemi hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bu işdə sahibkarlarla yanaşı dövlətin xüsusi qayğısı və dəstəyi lazımdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasında genişlənməkdə olan neft biznesinin inkişaf problemlərinin araşdırılması istiqamətində aparılan tədqiqat işində çoxsaylı statistik materiallar və biznes fəaliyyəti ilə bağlı konkret faktlar bir araya gətrilərək elmi əsasda təhlil edilmiş və davamlı irəliləyişlərə təminat verən çoxsaylı elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur. Reallaşdırılan neft strategiyası əsasında biznesin əhatə dairəsinin genişlənməsi və diversifikasiyası ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsində, məşğulluq probleminin həllində yeni perspektiv imkanlar açır.

Aparılan müqayisəli və amilli təhlil əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanda neft biznesinin inkişaf etdirilməsi, onun səmərəliliyinin artırılması üçün bazar təsisatlı yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, işgüzar biznes mühitinin yaradılması, prosesə milli sahibkarların və yerli biznes qurumlarının cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli neft sektorunda, eləcə də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində yerinə yetirilən tədqiqat işində əldə edilən nəticə və təkliflər aşağıdakılardan ibarətdir:

– Azərbaycanda inkişaf tapan neft biznesinin elmi-nəzəri prinsipləri, təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətləri müvafiq istiqamətdə formalaşan xarici və milli təcrübənin nailiyyətləri əsasında yeni konseptual xəttə ümumiləşdirilməlidir.

– Azərbaycanda neft biznesinin inkişaf mərhələləri və müasir vəziyyətinin, ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolunun sistemli təhlil edilməsi, struktur təsnifatının müəyyənləşdirilməsi və neft sektorunda biznes mühitinə təsir edən amillər aşkara çıxarılmalıdır.

– Müasir dövrdə və yaxın perspektivdə dünya enerji balansında neft-qaz resurslarının xüsusi çəkisinin qiymətləndirilməsi, dərinləşən inteqrasiya və qloballaşma şəraitində neft biznesinin səmərəli təşkili mexanizmləri müəyyənləşdirilməlidir.

– Milli neft biznesinin inkişafında konsession müqavilə formasına keçidin, elmi-nəzəri təyinatda üstünlüyü, neft biznesinin ixrac yönümlü modelinin yaxın gələcəkdə iqtisadi inkişafın tələbləri ilə uzlaşmaması perspektivi əsaslandırılmalı, habelə aralıq və son məhsul istehsal edən səmərəli və qabaqcıl servis yaradan biznes formaları inkişaf etdirilməlidir.

– Neft biznesini məhdudlaşdıran şərtlər kimi neft sənayesinin material-texniki bazasının mənəvi və fiziki köhnəliyi, sərt fiskal təzyiq, aşağı ödəniş qabiliyyətli tələb, inhisarlaşma səviyyəsi və bazar infrastrukturunu ilə bağlı modernləşməsi prosesi başa çatdırılmalıdır.

– Neft sənayesində sahəvi qeyri-təkmil normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu, neftin qiymət meylinin təsir imkanlarının genişliyi və bu təsirdən qorunmada antiböhran mühafizəsinin yetərli olmaması biznesin inkişafını məhdudlaşdıran mühüm amillər kimi qiymətləndirilməlidir.

– Neft biznesinin inkişafında dövlətin təsiredici rolu kimi fiskal münasibətlərin mülayimləşdirilməsi ilə yanaşı, neft kapitalının prioritet istiqamətləri stimullaşdırılmalı, milli neft məhsulları və yanacaq-enerji bazarının qeyri-təkmilliyi, neft infrastrukturunun bazar transformasiyasındakı məhdudlaşmalar, biznes fəaliyyətindəki təşkilatlanma və assosiativləşmə zəifliyinin mövcudluğu vurğulanmalıdır.

– Xam neftin qiymət dəyərləndirməsini şərtləndirən təsnifat parametrləri ümumiləşdirilməli, «Holland sindromu»nun təhlükəli fəsadlarının təsir gücü və onun neytrallaşması istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, milli neft sektorunda biznes inteqrasiyasından faydalanmanın pozitivləri əsaslandırılmalıdır.

– Milli neft strategiyasının prinsipləri çərçivəsində kiçik və orta biznesin inkişaf etdirilməsi, xidmət-servis şəbəkəsində özəlləşdirmənin dərinləşməsi və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirilməlidir.

– Neft sənayesinin restruktizasiyası və neft biznesinin diversifikasiyası istiqamətində hasilat sektorunda konsessiya üsulunun tətbiqinin üstün cəhətlərinin və onun yaradacağı multiplikativ effektivlik göstərilməsi, neft donanmasında kommersiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, neft emalı zavodlarının universal stan-

dartlara uyğun modifikasiyasını reallaşdırmaqla kontraktlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikasına çatacaq neftin müəyyən hissəsinin emala yönəldilməsi və bu məqsədlə mobil quruluşlu kiçik zavodların yaradılması zəruridir.

– Neft sənayesini və onun müvafiq infrastrukturunu tənzimləyən edən bazar təsisatlı yeni qanunvericilik bazasının formalaşdırılması məqsəduyğundur.

– Neft sənayesində işgüzar fəallıq strategiyasının seçim alternativləri araşdırılmalı, neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin pentoqam formatlı yeni prioritetləri müəyyən edilməlidir.

– Neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişaf istiqamətləri əsaslandırılmalı, innovasiya fəallığının ölçülməsi istiqamətində müvafiq alqoritmik hesablama mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır.

– ARDNŞ-nin Şaquli İnteqrasiya olunan Təşkilata bölünməsi çərçivəsində innovasiya sahibkarlığına əsaslanan fəaliyyət xəttinin əsaslandırılması vacibdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, 1998, 212 səh.
2. Abdullayev R.İ., Xıdırov B.S. Azərbaycan neftayırma sənayesində Azərneftyanacaq neft emalı zavodunun rolu. Bakı, Elm, 2003, 192 səh.
3. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. «Neft sənayesinin iqtisadiyatı və idarə edilməsi». Bakı-2000. 488 səh.
4. Abdullayev Z.S., Bağırova Z.Ə. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» Bakı, Biznes universitetinin nəşriyyatı, 2003, 502 səh.
5. Axundov B.Y. İnkilabdan əvvəlki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalizm. Bakı, Elm, 1959, 295 səh.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
7. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qanun və qərarlar toplusu. Bakı, 1991-2005-ci illər.
8. Azərbaycan tarixi. Bakı, Elm, 1998, 476 səh.
9. Atakişiyev M.A. Qazmada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri. Bakı, 1998.
10. Biznesin əsasları. Dərslik. İ.e.d., professor A.B. Abbasovun ümumi elmi redaktəsi ilə . Bakı, «Nurlan», 656 səh.
11. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, 478 səh.
12. Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti», Bakı, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s.440.
13. Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı, Elm, 2003, 512 səh.
14. Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı, Elm, 2001, 186 səh.
15. Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı, 2000, 257 səh.

16. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı, Elm. 2002, 472 səh.
17. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbiyev Y.A. «Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları», Bakı, Ozan, 2001, 416. səh.
18. Müasir mərhələdə Azərbaycanca yeni iqtisadi sistemə keçidin qanuna-uğunluqları və problemləri, (kollektiv monoqrafiya), Bakı, Elm, 1998. s. 498.
19. Nadirov A.A. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2001, s.452
20. Müzəffərli N. «İqtisadi etüdlər», Bakı: 1999.
21. Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1941, 311 səh.
22. Statistik məcmuə, Bakı, Səda nəşriyyatı, 2005, 698 səh.
23. Абрамов С.И. «Управление инвестициями в основной капитал», М: Экзамен , 2002, 343 с.
24. Алиев И.Г. «Каспийская нефть Азербайджана», М: Известия, 2003, 798 с.
25. Ализаде А.А. «Нефть и ее происхождение», Ваку, Элм. 1957, 44 с.
26. Алияров С.С. «Нефтяные монополии в Азербайджане в период I Мировой войны», Ваку, 1974, 229 с.
27. Алехин И.М. «Экономическая эффективность научно-технического прогресса в нефтяной промышленности», М:, Недра, 1977, 205 с.
28. Амиров А.Д. «Добыча нефти», Ваку, Азернешр, 1963, 330 с.
29. Вайбаков Н.К. «Моя родина – Азербайджан», М: ООО «Газоил пресс», 2001, 158 с.
30. Бараз Б.И. «Добыча нефтяного газа», М: Недра, 1983, 234 с.
31. Богданчиков С.М., Перчик А.И. «Соглашение о разделе продукции», М: «Нефть и газ», 1999, 393 с.
32. Бекарев Л.С., Марченко С.В., Пинегин С.П. и другие «Мировая энергетика и переход к устойчивому развитию», Новосибирск, Наука, 2000. 479 с.

33. Бочаров В.В. «Корпоративные финансы», Санкт-Петербург, Питер, 2001, 234 с.
34. Бройде И.М. «Финансы нефтяной и газовой промышленности», М., Недра, 1990, 317 с.
35. «Введение в инновационное предпринимательство», Учебное пособие, М., Гриф УМО, 2004, 189 с.
36. «Внешнеэкономическая деятельность предприятия». Под редакцией, профессора Строговского Л.Е. М., Издательское объединение «ЮНИТИ», 1999, 491 с.
37. Войтов А.Г. «Экономика», М., Маркетинг, 2000, 584 с.
38. Голуб А., Струкова Е. «Экономика природных ресурсов» М., Аспект-Прес. 1998, 416 с.
39. Грачева М.В. «Инновационная деятельность в промышленности: теория и практика в странах рыночной экономики и инновационные опросы российских предприятий, М., ИМЭМО РАН, 1994, 421 с.
40. Девид Г. Бэнгз. «Руководства по составлению бизнес-плана», М.: «Финпресс», 1998, 256 с.
41. Дэниел Ергин. «Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть», М., Издательство «ДеНово», 1999, 968 с.
42. Кауз Р.Г. «Природы фирмы». М., 1995, 346 с.
43. Кейнс Д.М. «Общая теория занятости, процента и денег», М., «Гелиос АРВ», 1999, 352 с.
44. Кемпбелл Р.Маконнел., Стенли Л.Брю. «Экономикс», М., ИНФРА-М, 1999. 974 с.
45. Конопляник А. «Договор концессии: возможное место и роль в инвестиционном законодательстве России», М., Нестор Экономик Паблишерз, 2001, 392 с.
46. Костельс Мануель. «Информационная эпоха. Экономика, общества и культура», М., ГУ ВШЭ, 2000, 608 с.

47. Кудинов Э.С. «Экономические проблемы развития топливно-энергетического комплекса Российской Федерации», в двух томах, М.: Недра, 1996.
48. Линник Л.К. «Налоговое регулирование при пользовании недрами в России и зарубежных странах», М.: ВНИИВС, 2002, 124 с.
49. Маршал А. «Принципы экономической науки», в трех томах, М.: Дело, 1993.
50. Меллер Б. «Стратегические альянсы в нефтяной отрасли: мировая практика, М.: Перспектива, 1998, 677 с.
51. Мирзаджанзаде А.Х., Алиев С.А. «Геотермические исследования нефтяных и газовых месторождений», М.: Недра, 1971, 322 с.
52. Мирзаджанзаде А.Х., Кузнецов О.Л., Басниев К.С., Алиев З.С., «Основы технологии добычи газа», М.: Недра, 2003, 880 с.
53. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. «Этюды нефтяной концепции», Ваку, 1994, 100 с.
54. «Нефтегазовый сектор России в теории и на практике»/ Под ред. В.А.Крюкова, А.Е.Севастьяновой, Новосибирск, ИЭОПП СО РАН, 2003, 292с.
55. Перчик А.И. «Горное право», М.: Недра, 2002, 281 с.
56. Перчик А.И. «Трубопроводное право», М.: Нефть и газ, 2002, 366 с.
57. Природный газ (под ред. Р.Басби), М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2003, 240 с.
58. Потемкин А.П. «Виртуальная экономика», М.:ИНФРА-М,2000, 384 с.
59. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия», Минск, ООО «Новое знание», 2000, 498 с.
60. Самоухин А.И., Шишов А.Л. «Теория и практика бизнеса», М.: «Русская Деловая Литература», 1997, 320 с.
61. Самульсон П.Э., Нордхаус В.Д. «Экономика», М.: «Вильямс», 2000, 688 с.

62. Сафаров Г.А. «Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения», Ваку, Элм, 1997, 296 с.
63. Сомов В.Е. «Стратегическое управление нефтегазодобывающими предприятиями», Санкт-Петербург, Химиздат. 1999, 324 с.
64. Сосна С.А. «Концессионные соглашения: Теория и практика», М., ООО «Нестор Академик Паблицерз», 2002, 252 с.
65. «Социально-экономическая география зарубежного мира», М., Крон-Пресс, 1998, 592 с.
66. «Спор о СРП», (под ред. А.А.Арбатова и А.А.Конопляника), М., Оолита. 2003, 228 с.
67. Томсон Л.Д., Джонк М.Д. «Основы инвестирования», М., Дело, 1999, 1021 с.
68. «Финансы» Зви Боди., Роберт К.Мертон., М., «Вильямс», 2000, 592 с.
69. Хей Ф., Моррис Д. «Теория организации промышленности», в двух томах Санкт-Петербург, «Экономическая школа». 1999.
70. Шаммазов А.М., Мастобаев Б.Н. «Очерки по истории нефтяной индустрии СССР», Уфа, УГТУ, 1999, 316 с.
71. Шеер Август-Вильгельм «Бизнес-процессы. Основные понятия. Теория. Методы. М., ИНФРА-М, 182 с.
72. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. «Методика финансового анализа предприятия», М., ИНФРА-М, 1996, 446 с.
73. Щелкачев В.Н. «Отечественная и мировая нефтедобыча. История развития, современное состояние и прогнозы», М., «Нефть и газ», 2001, 442с.
74. Шим Д.К., Сигел Д.Г. «Основы коммерческого бюджетирования», Санкт-Петербург, Пергамент, 1998, 474 с.
75. Шишов А.Л., «Теория и практика бизнеса», М., «Русская Деловая Литература», 1997, 320 с.
76. Шумпетер Й.А. «История экономического анализа»: В 3 т. Т.1 Санкт-Петербург, Экономическая школа, 2001, 494 с.

77. «Экономика, организация и планирование промышленного производства». под общей редакцией Карпей Т.В. и Лазученковой В.С., Минск, Издательство «Дизайн ПРО», 1999, 546 с.

78. «Экономика», (под редакцией д.э.н. А.С.Булатова), М.: Юристъ, 2000., 896 с. 79. «Экономика предприятия», (под редакцией проф. О.И.Волкова), М.: ИНФРА-М, 2001, 520 с.

80. Draker Peter.F Management during large changes, (Управление в период крупных перемен), NY: Truman Taiey Books, 1995, p.654.

81. Вопросы экономики. Крюков В.А. Институциональная структура нефтегазодобывающего сектора: проблемы и направления трансформации, М.: №3, стр. 34-46, 1998.

82. Нефтяное хозяйство. Пономарьев С.А., Марков А.В. «Обоснование планов за право пользование недрами учитывающей добычи нефти из нерентабельных месторождений», М.: №2. стр. 15, 2000 г.

83. <http://www.neftegaz.ru>

84. <http://www.worldoil.com>

85. <http://www.oilfund.az>

86. www.bp.com.

87. <http://www.Ilham-Aliev.com>

88. <http://ek-lit.agava.ru/saysod.htm> Сей Ж.Б. «Трактат политической экономии».

89. http://gallery.economicus.ru/cgi-ise/gallery/g_framen.pl. (галерея экономистов).

90. <http://www.ek-lit.agava.ru/smitsod.htm>. (Смит А. «Исследование о природе и причинах богатства народов»).

91. <http://www.intertek.ru>

92. «Azərbaycan» qəzeti. Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Enerji Kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı 2005-02-14 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il «14» fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 15 fevral 2005-ci il.

Babazadə Nərmin Abbas qızı
AZƏRBAYCANDA NEFT BİZNESİNİN
İNKİŞAF PERSPEKTLƏRİ MÖVZUSUNDA MAGİSTR
DİSSERTASİYASININ REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Son iki yüz ildə bəşər sivilizasiyasının əsas energetik güc mənbəyinə çevrilən neft-qaz resursları Azərbaycanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır. Böyük inkişaf yolu keçən neft sənayesi bu gün milli iqtisadiyyatın təməlində dayanaraq onun dinamik inkişafında başlıca rol oynayır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası özünün malik olduğu neft-qaz resurslarından milli mənafeələrə dolğun xidmət üçün real şərait yaratmış, yeni neft strategiyasının formalaşmasını şərtləndirmişdir. Artıq milli neft strategiyası bazar iqtisadiyyatının prinsiplial tələblərinə uyğun olaraq öz təsisatlandırmaqlarını genişləndirərək ölkədə biznesin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir.

Təcrübü reallıq belədir ki, bazar münasibətlərinin tərəqqisində biznesin və onun mühüm istiqaməti sayılan sahibkarlığın inkişafı, peşəkar biznesmen və kommersantların yetişməsi, bu əsasda müəyyən əxlaqi dəyərlərin və müvafiq etikanın formalaşması, müasir idarəetmə bacarığının, mükəmməl təhsilin əldə olunması iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi ilə mümkündür. Bu baxımdan ölkəmizdə biznes fəaliyyətinin inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlərin sayı və keyfiyyəti artmaqdadır. Yeni tənzimləyici institutların yaradılması, mütərəqqi qanunların qəbulu, ictimai təşkilatların fəaliyyəti, vergi rejiminin təkmilləşməsi milli iqtisadiyyatda biznesin inkişafı üçün ilkin möhtəşəm zəmin yaradır. Bununla belə ölkədə, xüsusən də milli neft sektorunda biznes işinin, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hələ də bir çox işlərin görülməsi problem xarakteri alaraq vacib məsələ kimi elm qarşısında durur. Bu baxımdan, Azərbaycanda neft biznesinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və inkişaf perspektivlərinin əsaslandırılması baxımından daha geniş elmi məzmun və mahiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Azərbaycanca neft biznesinin inkişafı üçün tarixən ənənəvi əlverişli təbii şərait mövcud olmuşdur. Elə o, səbəbdəndir ki, neftin sənaye erası start götürəndə bir şox azərbaycanlılar bu yeni biznes növünü mükəmməl əxz etmiş və müvafiq sahədə uğurlu nailiyyətlər əldə etmişlər. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması zəminində yaranan yeni siyasi-iqtisadi sistem isə bütün biznes sferasında olduğu kimi, neft biznesinin inkişafında və onun nəzəri-metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsində müvafiq məhdudlaşmalar yaratmışdır. Lakin Azərbaycanın dövlət müsətəqilliyinin bərpası və Xəzərdə əvvəllər aşkarlanmış nəhəng karbohidrogen yataqlarının dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə müştərək işlənməyə verilməsi respublikada neft biznesinin inkişafı üçün yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Bu reallıq neft sənayesində ümumi iqtisadi problemlərin öyrənilməsinə, xüsusən də daha az tədqiq edilən neft biznesinin inkişafı ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılmasına yeni keyfiyyət dəyişiklikləri gətirmişdir.

Neft sənayesinin texniki, texnoloji və iqtisadi problemlərinə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış və sanballı elmi əsərlər nəşr olunmuşdur. Belə ki, xarici ölkələrin alimlərindən A.A.Konoplyanik, A.İ.Perçik, A.L.Arbatov, R.Duncan, D.Yerqin, K.Xübbert, K.Kempell, İ.M.Broyde, V.N.Şelkaçov, E.S.Kudinov, L.K.Linnik və başqaları neft sənayesində sahibkarlığın inkişafının bəzi problemlərini tədqiq etmişlər.

Azərbaycanda neft biznesinin təşəkkülü və inkişafının ayrı-ayrı problemləri neftçi alimlər Ə.Ə.Əlizadə, Ə.C.Əmirov, Ə.N.Əlixanov, S.A.Vəzirov, S.A.Orucov, Ə.İ.Tağıyev, A.X.Mirzəcənzadə, Ə.B.Süleymanov, X.B.Yusifzadə, C.M.Mahmudov və E.K.Şahbazov, iqtisadçı alimlər Z.Ə.Səmədzadə, N.A.Əliyev, A.A.Nadirov, A.A.Ağayeva, A.B.Abbasov, T.Ə.Hüseynov, M.Ə.Axundov, Ş.A.Səmədzadə, T.N.Əliyev, B.S.Xıdırov, M.A.Ataqişiyev, R.M.Əliyev, E.M.Hacızadə və başqalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, respublikada neft biznesinin formalaşması və inkişafı məsələlərinə həsr olunmuş müstəqil elmi tədqiqat işi yerinə yetirilməmiş, bu problemin nəzəri-

metodoloji və praktiki məsələləri kompleks tədqiq edilməmişdir. Məhz bu istiqamətdə elmi tədqiqatların aparılması zərurəti dissertasiya mövzusunun seçilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi qloballaşan iqtisadiyyat şəraitində neft biznesinin formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji əsaslarını öyrənmək, Azərbaycanda neft biznesinin inkişafının müasir vəziyyətini kompleks təhlil etməklə onun perspektiv inkişafına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- müasir biznesin mahiyyəti və onun iqtisadiyyatda yeri və rolunun qiymətləndirilməsi;
- neft biznesinin formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji aspektlərinin öyrənilməsi;
- yeni neft strategiyasının reallaşdırılması və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli təkliflərin hazırlanması;
- neft sənayesində müştərək müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi;
- neft biznesinin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- neft biznesinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan Respublikasının neft sektorunu bilavasitə əhatə edən əsas istehsal və xidmət sahələri, ARDNŞ və onun müvafiq servis təyinatlı təsərrüfat subyektləri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq neft biznesinin təşəkkülü, çevik inkişafı və onun mütərəqqi biznes komponentləri ilə zənginləşdirilməsi proseslərində yaranan yeni iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisad elmi klassiklərinin əsərləri, xarici və ölkə iqtisadçı alimlərinin elmi tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublika-

sının müvafiq qanunları, ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Milli neft strategiyası, Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Enerji Kompleksinin İnkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı təşkil edir.

Tədqiqat prosesini analiz, sintez, induksiya, deduksiya, müqayisəli və sistemli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasının Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Energetika Nazirliklərinin materialları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin və Dövlət Neft Fondunun hesabatları, habelə nüfuzlu beynəlxalq təsisatların dövrü nəşrlərinin və müvafiq veb-saytlarının informasiyaları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– müasir neft biznesinin mahiyyəti, formalaşması xüsusiyyətləri, iqtisadiyyatdakı rolu və dinamik inkişaf amillərinin elmi-nəzəri əsasları yeni təcrübə nailiyyətlər və metodik işləmələrlə zənginləşdirilmiş, qloballaşma şəraitində fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əsaslandırılmışdır;

– neft biznesi ilə bağlı nəzəriyyənin empirik əsasları, məqsəd və funksiyaları təsərrüfatlaşan subyekt səviyyəsində yeni metodoloji təsnifatda və sxematik quruluşda təklif olunmuşdur;

– neft-qaz resurslarının qlobal inkişaf dinamikasının təhlili əsasında neftin qiymətləndirilməsini şərtləndirən təsnifat parametrləri ümumiləşdirilmişdir;

– dərinləşən inteqrasiya və qloballaşma şəraitində neft biznesinin səmərəli təşkilinin mütərəqqi fəaliyyət mexanizmləri əsaslandırılmışdır;

– neft strategiyasının reallaşdırılması fonunda kiçik və orta biznesin perspektiv inkişafı istiqamətləri əsaslandırılmışdır;

– neft sənayesində müştərək müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir;

– neft biznesinin diversifikasiyası istiqamətində hasilat sahəsində konsessiya üsullu kontrakt formasına keçidin üstünlüyü, onun multipkativ effektivliyi əsaslandırılmışdır;

– respublikanın neft sənayesində işgüzar fəallıq strategiyasının seçilməsi imkanları araşdırılmış, neft biznesinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

– neft sənayesində innovasiya sahibkarlığının inkişaf istiqamətləri göstərilmiş, innovasiya aktivliyinin ölçülməsi üzrə müvafiq alqoritmik hesablama mexanizmləri təklif olunmuşdur;

– ARDNŞ-nin vahid və ya bir neçə Şaquli İnteqrasiya olunan təşkilata bölünməsi zərurətliyində innovasiya biznesinin korporativ, işgüzar, funksional və əməliyyat strategiyasına əsaslanan yeni optimal strateji xətti müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələr neft sənayesində biznes fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, onun mobilliyinin və rasionallığının artırılmasına kömək edə bilər. İşdə təklif olunan elmi əsaslandırılmalar, metodoloji təyinatlar və mütərəqqi biznes texnologiyaları yeni neft yataqlarının işlənməsinin menecmentində, neftin emalı, təchizatı və marketinqi prosesində optimal fəaliyyət mexanizmi kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi 126 səhifə həcmində olmaqla giriş, 2 fəsil, nəticə və təkliflər, 92 sayda elmi-informatik mənbəyə əsaslanan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 7 cədvəl, 1 diaqram və 5 sxem verilmişdir.

Magistr:

N.A.Babazadə

Elmi rəhbər:

dos. Ə.V.Hacıyev

Резюме

Перспективы развития нефтяного бизнеса в Азербайджане

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, выводов и предложений, списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, выбор объекта и предмета исследования, цель и задачи диссертации.

В первой главе диссертации рассмотрено: теоретико-методологические основы формирования и развития нефтяного бизнеса, раскрыта сущность и значение нефтяного бизнеса в развитии экономики, а также особенности формирования нефтяного бизнеса.

Во второй главе анализированы современное состояние нефтяного бизнеса, изучены перспективы его развития, а также исследовано улучшение бизнес сферы в целом, и деятельности совместных предприятий в нефтяной промышленности. Особое внимание уделено развитию инновационного предпринимательства в нефтяной промышленности.

В заключении обобщены основные научные и практические результаты исследования.

Summary

The perspectives of development of oil industry in Azerbaijan

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusions and suggestions, list of literature.

In the introduction it was considered the actuality of the topic, the choice of the object and subject of the study, the purpose and objectives of the thesis.

In the first chapter of the thesis it was investigated: the theoretical and methodological bases of formation and development of the oil business, reveals the essence and significance of the oil business in the economy, as well as the peculiarities of the oil business.

In the second chapter it was analyzed the current state of the oil business, explored the prospects for its development, and also studied the improvement of business sphere as a whole, and joint ventures in the oil industry. Particular attention was paid to the development of innovative business in the oil industry.

In conclusion summarizes the main scientific and practical results of the study.

